

Der zotten ende der narren scip in het kielzog van Dasz Narrenschyff en Stultifera Nauis

Theo A.J.M. Janssen, Vrije Universiteit Amsterdam & Ann Marynissen, Universität zu Köln

Samenvatting

Sebastian Brants *Narrenschyff* (1494a) is door Jakob Locher (1497a) in het Latijn bewerkt onder de titel *Stultifera Nauis*. Lochers tweede editie (1497b) inspireerde Josse Bade tot het schrijven van de Nederlandse tegenhanger *Dit is der zotten ende der narren scip* (1500). Bades boek verschilt in zoveel opzichten van zowel Brants als Lochers werk dat het niet beschouwd moet worden als een bewerking, maar als een drastische omwerking van zijn Duitse en Latijnse voorbeeld.

Abstract

Sebastian Brant's *Narrenschyff* (1494a) was adapted in Latin under the title *Stultifera Nauis* by Jakob Locher (1497a). Its second edition (Locher 1497b) inspired Josse Bade to compose the Dutch pendant *Dit is der zotten ende der narren scip* (1500). It differs from both Brant's and Locher's book in so many respects that it is not an adaptation of their work: it should be valued as a rewrite.

Email

ann.marynissen@
uni-koeln.de
theo-janssen@
xs4all.nl

1. *NARRENSCHYFF, STULTIFERA NAUIS, NARRENSCHIP*

De literair-historische waarde van Sebastian Brants *Narrenschyff* (1494a) wordt niet zonder enig cynisme door Müller (2004: 68) als volgt getaxeerd: 'Brant schreibt einen Bestseller, dessen Erfolg man sich noch nie mit besonderen Qualitäten des Werks erklären konnte'.* De 'Wertschätzung des *Narrenschiffes*' (Lemmer 1995: 116), die nogal eens wisselt, is beeldend geschetst door Vredeveld (1995: 99):

* Fred de Bree en de anonieme reviewers zijn wij zeer erkentelijk voor hun waardevolle opmerkingen.

Sebastian Brant's *Ship of Fools* has risen and fallen with the ebb and flow of literary taste, its mast now touching the stars above, its keel now scraping the reefs beneath. [...] Still sympathetically discussed in the Enlightenment, it fell into discredit in the nineteenth century, since romantic sensibilities could stomach neither rhetorical form nor moral sermons [...].

Toen Brants *Narrenschiff* in de Latijnse bewerking van zijn leerling Jakob Locher (1497a) onder de titel *Stultifera Navis* faam verworven had in de kring van humanisten, verscheen in 1500 in Parijs de Nederlandse versie *Dit is der zotten ende der narren scip*, verder aangeduid als het *Narrenschip*. Pleij (2007: 655) noemt het boek een 'prachtwerk' en leidt het als volgt in (p. 655-656):

De eerste druk van 1500 komt uit in Parijs bij de Brabander Gwijde Coopmans, daar beter bekend als Guy Marchant [...]. De bijna pagina-grote houtsneden zijn zeer vermoedelijk ontworpen door de jonge Albrecht Dürer. [...] Elk kapittel begint met een tweeregelig rijmpje als motto, waarin het type zot aangekondigd wordt dat het moet ontgelden. Daarna volgt de houtsnede en dan komt een stuk proza, waarin de bewuste zothed een nadere toelichting krijgt, onder verwijzing naar de geleerde literatuur [...]. Het kapittel wordt vervolgens afgesloten met een berijmde tekst, die het voorgaande voorziet van een wijze les voor de gebruiker. Proza en rijm zijn van sterk uiteenlopende lengten, maar wel in een zodanig evenwicht dat elk kapittel een opening van het boek beslaat, dus twee bladzijden.

Het hele werk van 117 hoofdstukken omvat [...] een catalogus van alle zotten die zich in het dagelijks leven manifesteren. Ze representeren gedragsvormen die het omgekeerde zijn van de stedelijke beschavings-idealen. In die zin sluiten deze dwazen aan bij de vastenavondzotten, die grofweg hetzelfde adverteren. Alleen treft Brants opzet door de wetenschappelijke aanpak – de verwijzingen naar de geleerde schrijvers zijn serieus – en de opperste variatie en gedetailleerdheid die hij weet aan te brengen.

Deze schets is niet vrij van onnauwkeurigheden.¹ Zo is de drukker van het *Narrenschip* niet de Brabander Gwijde Coopmans (sic), maar de Fransman

¹ Pleij glijdt over enkele punten heen. Niet elk kapittel van het *Narrenschip* begint met een motto (hoofdstuk 98, 110 en 115). Het motto beslaat soms meer dan twee regels (hoofdstuk 3 en 55). Acht hoofdstukken (63, 64, 90, 91, 92, 103, 104 en 110) worden niet met 'een berijmde tekst'

Guy Marchant, wiens alias in het Nederlands niet *Gwijde Coopmans* is, maar volgens het colofon *Guide coopman*. Brant wordt opgevoerd als de auteur van het *Narrenschip*, maar ‘de wetenschappelijke aanpak’ met ‘de verwijzingen naar de geleerde schrijvers’, die Pleij als treffend aanmerkt, gaat niet regelrecht terug op Brants *Narrenschijff*, zoals betoogd zal worden. Verschillen tussen Brants *Narrenschijff* en het *Narrenschip* specificceert Pleij (2007) niet, maar ze zijn er in overvloed.

De feitelijke inspiratiebron voor het *Narrenschip* is, zoals zal blijken, Lochers *Stultifera Nauis*, in het bijzonder de tweede druk. Het colofon van het *Narrenschip* vermeldt dat er ook een Franse versie gebruikt is: *Dit vorseide werck vut den latijne ende walsche in duytsche ver stelt* ‘Het genoemde werk uit het Latijn en Frans vertaald in het Nederlands’. Mogelijk stelt Pleij (2007: 658) op grond daarvan dat het *Narrenschip* ‘met een merkwaardige omweg’ teruggaat ‘op een Franse vertaling naar een bewerking in het Latijn van Brants oorspronkelijk Duitse tekst’.² Er is echter weinig te bespeuren van een Franse omweg. Wel zijn de houtsneden dezelfde als de knap nagemaakte serie in enkele Brant/Locher-versies die in Frankrijk uitgebracht zijn; ze zitten ook in Bades edities van zijn *Nauis stultifera* (1505), herdrukt als *Nauis stultifere Collectanea* (1507a en later).

Anders dan het colofon noemt de proloog van het *Narrenschip* alleen een Latijnse brontekst (fol. a2^v): *overghestelt ende ghetranslateert vut den latiine beide in prose ende riime* ‘vertaald uit het Latijn, zowel in proza als op rijm’. Zie ook hoofdstuk 1 (fol. a4^v): *Maer om dat ic lichte te lanc vallen soude willic dat ic int latijn vonden hebbe ouer stellen aldus* ‘Maar omdat ik makkelijk te lang van stof zou kunnen worden, wil ik wat ik in het Latijn gevonden heb, vertalen zoals nu volgt’. Die twee passages zouden erop kunnen wijzen

afgesloten. Het berijmde slot is niet altijd ‘een wijze les’, maar soms verstokte zotteklap (hoofdstuk 3 en 5) of satirisch bedoelde onwijze raad (hoofdstuk 111), terwijl eenmaal (hoofdstuk 94) van een terechtwijzing afgezien wordt, zoals in het slot zelf staat. Dat het evenwicht tussen proza en rijm in elk hoofdstuk zodanig is ‘dat elk kapittel een opening van het boek beslaat, dus twee bladzijden’, is niet juist. Dertien hoofdstukken (63, 64, 75, 84, 85, 90, 91, 92, 94, 100, 102, 103 en 110) tellen één bladzijde en vijf tellen er meer dan twee (hoofdstuk 1: vier, hoofdstuk 3: zes, hoofdstuk 6: vier, de hoofdstukken 74 en 99: drie). Het idee dat de lengte van elk hoofdstuk verband houdt met ‘het evenwicht tussen proza en rijm’, biedt geen inzicht in de prosimetrische structuur van het boek: in de berijmde delen zijn personages aan het woord, los van de meeste motto’s; zie sectie 7.

² Fréchet (1994: 204) stelt zonder precisering dat de auteur van *Der zotten ende der narren scip* zich baseert ‘sur la traduction de Jean Drouyn, mais de façon très libre en y ajoutant à son tour ses propres interpolations’; het gaat hier om Drouyns vertaling van Locher (1498a, 1499).

dat de Franse vertaling maar een secundaire rol vervuld heeft, en dan mogelijk pas in een laat stadium van de creatie van het *Narrenschip*. De anoniem in het Frans vertaalde editie van 8 februari 1500 (Locher 1500, nieuwe stijl) kan nog net gebruikt zijn voor het *Narrenschip*, dat verschenen is op 6 juni 1500, want beide hebben bij hoofdstuk 3 een houtsnede met als ingezette tekst: *grant mercy seigneur* ‘gegroet, mijnheer’ met dezelfde belettering en spelling, die anders zijn dan in de Rivière-editie (1497c). De Franse edities (Locher 1498a, 1499) hebben geen ingezette tekst. En interessant is dat de tekst van de anonieme Franse versie al in 1499 als manuscript beschikbaar geweest moet zijn, want volgens Duhl (2013b: 37-38) beschikt Drouyn erover voor zijn bewerking (Bade & Drouyn 1499) van Bades *Stultiferae naues* (1501, nieuwe stijl), dat ook pas later – na de bewerking in het Frans – uitgebracht is.

Wat is de relatie tussen Brants *Narrenschyff* (1494a) en Lochers *Stultifera Nauis* (1497a) en welke relatie heeft het *Narrenschip* met die twee werken? Lochers boek is, zo laat Rupp (2002) zien, geen vertaling maar een vrije bewerking van Brants boek. Om ze met elkaar te vergelijken heeft Hartl (2001: deel 1, 295-300) – zie de Bijlage – de bestanddelen op basis van de volgorde in Brants boek als volgt genummerd: met Romeinse cijfers de parateksten, zoals titelblad, proloog, brieven, slot en register, en met Arabische cijfers de hoofdstukken. Met die nummering tussen teksthaken worden de tekstelementen van Brants en Lochers werk verderop aangeduid. In de Bijlage is Hartls overzicht, dat ook de hoofdstukken [110a en b] van Brant (1495) omvat, aangevuld met een tekst uit Locher (1497b) en met het *Narrenschip*, dat geschreven is door de Gentenaar Josse Bade, zoals Janssen & Marynissen (2013, 2015) betogen.

Zoals zal blijken, heeft het *Narrenschip* meer met de tweede dan met de eerste druk van Lochers *Stultifera Nauis* gemeen. Welke markante verschillen zijn er tussen beide drukken? In de tweede druk is, zoals opgemerkt, een tekst toegevoegd, en wel na paratekst XVIII. Het is een 23-pagina’s lange *additio* van Brant, die in Bades voorlaatste hoofdstuk een pendant heeft van twee pagina’s. Verder verschillen Lochers edities in de bijschriften die naast de houtsneden zitten. In de hoofdstukken [1-48] van Lochers eerste druk zijn de bijschriften gelijk of vrijwel gelijk aan de titel van het hoofdstuk; alleen hoofdstuk [40] heeft een ander type bijschrift: het bestaat uit twee citaten, in feite twee spreekwoorden. Vanaf hoofdstuk [49] in de eerste druk staat vrijwel steeds zo’n bijschrift naast de houtsneden. In de tweede druk staat naast bijna iedere houtsnede een bijschrift in de vorm van een kopje en daaronder een of meer citaten. Waar de hoofdstukken van de eerste druk al een bijschrift hebben, zijn de citaten daarvan in de tweede druk in veertien gevallen geheel

en eenmaal gedeeltelijk vervangen, en in de andere gevallen met een of meer citaten aangevuld.

Voor de relatie met het *Narrenschip* zijn vooral de bijschriften in Lochers tweede druk relevant. Daar is op gewezen door Pompen (1925: 271, noot 3), Sinnema (1956: 240) en Geeraedts (1979: 55-58). Veel citaten in die bijschriften zijn voor de structuur van het *Narrenschip* zo belangrijk dat er alle reden is Lochers eerste druk niet als de basis van het *Narrenschip* te zien. Wat zegt dat over de relatie van het *Narrenschip* met het *Narrenschyff* als het *Narrenschip* sterk verschilt van de *Stultifera Nauis*, en de *Stultifera Nauis* op zijn beurt sterk verschilt van het *Narrenschyff*? Kan het *Narrenschip* dan nog wel doorgaan voor een bewerking van het *Narrenschyff*? Zoals verderop betoogd wordt, zijn de verschillen tussen de *Stultifera Nauis*, ook in de tweede druk, en het *Narrenschip* te groot om Bade slechts een *bewerker* van Lochers versie te noemen. Hij heeft de *Stultifera Nauis* – en tevens, zo men wil, maar uiteraard alleen bij implicatie, het *Narrenschyff* – omgewerkt tot het *Narrenschip*. Daarbij wordt met ‘omwerking’ bedoeld: een ‘[a]nzienlijke inhoudelijke wijziging van een literair werk ten opzichte van zijn voorbeeldtekst’ (Van Bork e.a. 2012-2014).

Pleij heeft zeker gelijk als hij het *Narrenschip* een werk noemt dat ‘wel erg ver is afgedwaald van wat Brant ooit opgeschreven heeft’ (p. 658). Maar komt de afdwaling door een Franse vertaling, zoals hij stelt? De eerste Franse vertaling (Locher 1497c) volgt in beginsel de bijschriften van Lochers eerste druk. De tweede Franse vertaling (Locher 1498a, 1499) volgt in beginsel de bijschriften van Lochers tweede druk met verwijzingen, maar zonder precisering van bijvoorbeeld de verzen of versdelen die niet zelden in het *Narrenschip* optreden. De derde Franse vertaling (Locher 1500, nieuwe stijl) gaat in beginsel eveneens uit van de *marginalia* in Lochers tweede druk, maar geeft niet ‘de verwijzingen naar de geleerde schrijvers’ en de *marginalia* zijn de beginwoorden van meestal alleen het eerste citaat in het bijschrift van Lochers tweede druk, van het motto en van enkele plaatsen in de hoofdtekst. In het *Narrenschip* wordt vaak niet alleen het eerste citaat uit een bijschrift verwerkt. Zo worden bij hoofdstuk 1 het eerste en het derde citaat benut. Kortom, aan de *marginalia* van die drie Franse werken kan de Nederlandse omwerker weinig houvast gehad hebben. Hij moet hoe dan ook Lochers tweede druk of een latere Latijnse editie (Locher 1498c, d) bij de hand gehad hebben. De derde Bazelse editie (Locher 1498b) zal niet gebruikt zijn, want die bevat anders dan alle andere Latijnse edities bijna achterin (fol. f1^v-f3^r) een hoofdstuk over boogschieten dat met Brants hoofdstuk [75] correspondeert, maar dat in het *Narrenschip* ontbreekt.

Om na te gaan hoe Bades *Narrenschip* (1500) zich verhoudt tot Brants *Narrenschyff* (1494) en Lochers *Stultifera Nauis* (1497a en b), is het om de zoëven vermelde redenen niet nuttig om daartoe enige Franse variant ervan nader te bezien. Bades boek wordt nu met dat van Brant en Locher vergeleken, en wel op acht facetten. Sectie 2 laat overeenkomsten en verschillen zien tussen de inrichting van de drie boeken. Sectie 3 illustreert hoe vele bijschrift-citaten die aan Lochers tweede druk toegevoegd zijn, verhuisd zijn naar Bades centrale teksten. Sectie 4 signaleert sterke verschillen in de selectie van exemplen. Sectie 5 bespreekt verschillen in het gebruik van de scheepsallegorie, waarna sectie 6 verschillen belicht in het gebruik van de aanduidingen voor het land waar het narrenschip heen dobbert. Sectie 7 gaat in op het verschil tussen de geheel metrische opzet van Brants en Lochers werk en de prosimetrische opzet van Bades werk. Sectie 8 meldt dat Bade een nieuw structuur-element invoert met een vormelijk gemarkeerde moraal, waardoor zijn toon beleerder is dan die van Brant en Locher. Sectie 9 laat zien hoe het *Narrenschip* in het licht van zijn tijd literair-historisch geëvalueerd kan worden. Sectie 10 geeft als centrale conclusies dat Bade met zijn boek op een breder publiek mikt dan dat van de Republiek der Letteren waarvoor Brant en Locher schreven, en dat hij hun werk niet vertaald of bewerkt heeft, maar drastisch omgewerkt.

2. INRICHTING

De tabellen 1-3 – ze corresponderen met de tabel in de Bijlage – laten in kort bestek enkele opvallende verschillen zien tussen Brant (1494a), Locher (1497a en b) en Bade (1500). Tabel 1 specificeert welke hoofdstukken vergeleken met Brant (1494a) ontbreken in Locher (1497a en b) en Bade (1500).

BRANT (1494a)	LOCHER (1497a en b)	BADE (1500)
[36] <i>Von Eygenrichtikeit</i>	ontbreekt	ontbreekt
[64] <i>Von bosen wibern</i>	<i>De iracundis mulieribus</i>	ontbreekt
[74] <i>Von vnnutzem jagen</i>	ontbreekt	ontbreekt
[75] <i>Von bosen schutzen</i>	ontbreekt	ontbreekt

Tabel 1: *Vergelijking van Brant (1494a), Locher (1497a en b) en Bade (1500): weglatingen*

Tussen Brants hoofdstuk [36] en Bades *Dat .cix. capittel* is er wel verwantschap qua motto en houtsnode, maar niet qua inhoud van de hoofdtekst.

Brants hoofdstuk [36] kan, zoals Hartl (2001: deel 1, 259) aanneemt, in Lochers boek vervangen zijn door paratekst [XV], waarmee hoofdstuk 113 correspondeert. Ook in de vertaling van Rivière (Locher 1497c) ontbreekt hoofdstuk [36]. Daar staat de betrokken houtsnede bij het voorlaatste hoofdstuk (fol. 66^v), waar het overigens om een ander thema gaat dan in *Dat .cix. capittel* van Bade.

Waarom ontbreekt in het *Narrenschip* de pendant van hoofdstuk [64]? Brant en Locher laten daar een stoet boze vrouwen de revue passeren, met enkele gunstige uitzonderingen zoals Ester (*Ester* 8:3), Abigaïl (1 *Samuel* 25) en Lucretia (zie bijvoorbeeld: Livius, *Ab urbe condita* 1, 58, 1-11). Bade ([1498] 1501) wijdt zijn *Stultiferae naues* aan de Vijf Zinnen, verbeeld als *nauarchae* ‘vrouwelijke kapiteins’ die zowel vrouwen als mannen in hun boot nemen en tot slecht gedrag verleiden. Met betrekking tot de *Stultiferae naues* merkt Béné (1979: 10) op: ‘même s’il est discret, l’antiféminisme de Josse Bade n’est pas douteux’. Het boek is in het Frans vertaald en sterk uitgebreid door Jehan Drouyn (Bade & Drouyn 1499). In de toegevoegde fragmenten ontleend aan een anonieme Franse vertaling vult hij *homme(s)* en *fol(z)* aan met *femme(s)* en *folle(s)* (Duhl 2013b: 46). En hij voert *exempla* in waarin vrouwen zich misdragen, vaak met zonden van de tong (p. 47). Het is dan ook veeleer Drouyns versie die protest oproepen heeft en ertoe geleid heeft dat Simphorien Champier met zijn *La nef des dames vertueuses* (1503) voor vrouwen opkwam.

Bade kan met opzet afgezien hebben van hoofdstuk [84], bewust als hij zich ervan was dat niet alle vrouwen negatief beoordeeld mogen worden: in zijn *Prenotamenta* (Bade [1502] 1504) geeft hij van de voorstelling die vrouwen in klassieke werken ten deel valt, een tweevoudige typering, die Herrick (1950: 137-138) als volgt samenvat:

Women [...] are fickle; now affable, now too surly, now very facetious, now too melancholy, now agreeable, now unfriendly. But, he wisely added, these attributes do not fit all women: the honest matron, it is true, may be exemplary in her modesty, probity, amity, cheerfulness, peaceableness, and in her regard for husband and family. ‘In nothing,’ Badius admitted, ‘is there more diversity than in the minds of women; therefore various writings sometimes praise women and sometimes teach us to beware of them.’

Dat de hoofdstukken [74] en [75] bij Locher en Bade ontbreken, wijst erop dat niet Brant (1494a), maar Locher (1497a of b) of een latere versie, de

legger is geweest voor Bade (1500). Ook tabel 2 hieronder wijst daarop: ten opzichte van Brant (1494a) is viermaal een hoofdstuk verplaatst, zowel bij Locher (1497a en b) als bij Bade. Hoofdstuk [90] is alleen in Bades boek verplaatst, als *Dat .lxxxvi. capittel* na Brants hoofdstuk [91].

BRANT (1494a)	LOCHER (1497a en b)	BADE (1500)
[46] <i>von den gwalt der narren</i>	na hoofdstuk [64]	<i>Dat .lxi. capittel</i>
[48] <i>Eyn gesellen schiff</i>	na hoofdstuk [111]	<i>Dat .cxv. capittel</i>
[90] <i>Ere vatter vnd mutter</i>	is hoofdstuk [90]	<i>Dat .lxxxvi. capittel</i>
[108] <i>Das schluraffen schiff</i>	na hoofdstuk [114c] a	<i>Dat .cxiiij. capittel</i>
[111] <i>entschuldigung des dichters</i>	na hoofdstuk [114c] b	<i>Dat laetste capittel</i>

Tabel 2: *Vergelijking van Brant (1494a), Locher (1497a en b) en Bade (1500): verplaatsingen*

Tabel 3 specificeert wat er ten opzichte van Brant (1494a) toegevoegd is in Brant (1495), Locher (1497a en b) en (Bade 1500). Niet vermeld zijn daar de vele parateksten die wel in Locher (1497a en b), maar niet in Bade (1500) staan.

BRANT (1494a)	LOCHER (1497a en b)	BADE (1500)
		<i>Een anroepen tonsen heere om hulpe</i>
Brant (1495) <i>Von disches vnzucht</i>	<i>De immoderata mensae turpitudine</i>	<i>Dat .cv. capittel</i>
Brant (1495) <i>Von fasnacht narren</i>	<i>De laruatis fatuïs</i>	<i>Dat .cvi. capittel</i>
	<i>In commendationem philosophiae</i>	<i>Dat .cvij. capittel</i>
	<i>Concertatio Virtutis cum Voluptate</i>	<i>Dat .cx. capittel</i>
	<i>Obiectio voluptatis</i>	<i>Dat .cx. capittel</i>
	<i>Responsio virtutis</i>	<i>Dat .cxij. capittel</i>
Locher (1497b):	<i>De Corrupto ordine [...]</i>	<i>Hier zietmen den orspronck [...]</i>
		<i>Dat sluten vanden wercke</i>

Tabel 3: *Vergelijking van Brant (1494a), Locher (1497a en b) en Bade (1500): toevoegingen*

Brant (1494a) en Locher (1497a en b) bevatten geen *invocatio* en slotgedicht die gericht zijn tot God zoals in Bade (1500). De hoofdstukken *Von disches vnzucht* ‘Over wangedrag aan tafel’ [hoofdstuk 111a] en *Von fasnacht narren* ‘Over vastenavondnarren’ [hoofdstuk 111b] staan pas in Brant (1495). De tekst met de titel *De Corrupto ordine viuendi pereuntibus* ‘Over hen die zich door hun verkeerde levenswijze in het verderf storten’ is toegevoegd in Locher (1497b). Daar is het een paratekst, maar bij Bade is de daarmee

corresponderende tekst het voorlaatste hoofdstuk, zij het zonder kapittelnummer en eigenlijk ook zonder titel, want de gebruikte aanduiding maakt in feite deel uit van het tweeregelige motto boven de tekst:

*Hier zietmen den orspronck van allen ghecken
Die willen gods waghen achterwaert trecken.*

‘Hier is te zien wat bij alle gekken de oorsprong is: ze willen Gods wagen achteruit trekken.’

Op de vraag aan welk ordeningsprincipe Brant bij de inrichting van het *Narrenschiff* gedacht heeft, antwoordt Müller (1995: 79): ‘jeder Versuch, einen schlüssigen Gesamtaufbau nachzuweisen, [ist] bislang gescheitert’. Knappe (2006: 111) geeft de volgende uitleg:

In ihrer ungeordneten Ordnung fordert die Narrenreihe den Rezipienten dazu auf, sie bei jeder Gelegenheit zu erweitern. Jede allzu strenge innere Logik der Reihe könnte zu einer Abgeschlossenheitsvorstellung führen, die gerade nicht beabsichtigt ist. Die Offenheit der Reihe wird in der Schiffsallegorie um eine konzentrierende Bildvorstellung ergänzt. Das ‘Schiff’ stellt also einen wichtigen Kohärenzfaktor dar. Einmal eingeführt, bleibt das Schiffsbild als Einheit stiftende Vorstellung beim Leser präsent und wird durch das mehrfache Aufrufen von Schifffahrt, ja der ganzen närrische Flotte immer wieder einmal variierend ins Spiel gebracht. In einer ganzen Reihe von Holzschnitten werden Schiffe auch immer wieder ins Bild gebracht [...]. Brant hat dies zweifellos als für die Imagination seiner Leser ausreichend erachtet [...].

Naast de verschillen van hoofdstukken die uit de tabellen 1-3 blijken, zijn er verschillen binnen de hoofdstukken. Zo tellen Brants thematisch verwante hoofdstukken [37] *Von gluckes fall* en [56] *von end des gewalttes* 34, resp. 94 versregels, maar 74 versregels in Lochers pendanten *De fortunae mutabilitate* en *De saecularis potentiae exitu* (zie Dietl 2005: 96-98). Ook het *Narrenschip* legt andere accenten, wat direct opvalt in hoofdstuk 3. Dat telt bij Brant 259 woorden, bij Locher 238, maar in het *Narrenschip* 1136, dus ruim vier keer zoveel als in de twee andere werken. Brants hoofdstuk [66] *von erfahrung aller land* telt 976 woorden, Lochers corresponderende hoofdstuk [66] *De geographica regionum inquisitione* telt er 245, terwijl het corresponderende hoofdstuk van Bade *Dat .lxiiij. capittel* slechts 68 woorden telt.

3. VAN BIJZAAK TOT HOOFDZAAK

Brant met zijn *Narrenschyff* en Locher met zijn *Stultifera Nauis* richten zich sterk tot de zich ontplooiende humanistische Republiek der Letteren (Stieglecker 2001: 76-80, 94-122), zodat het niet hoeft te verrassen dat beiden veelvuldig klassieke auteurs, de Bijbel, kerkelijke en ook wereldlijke wetgeving citeren (Zarncke 1854: 483-484) of er toespelingen op maken (Vredeveld 1997; Uebelhart 2002). Er zijn wel duidelijke verschillen te constateren in de keuze en het gebruik van bronnen. Zo verwijzen Brant en Locher niet, maar Bade wel naar Gregorius (hoofdstuk 50), Epicurus (hoofdstuk 76) en de moraaltheoloog Jean Gerson (hoofdstuk 88). Hiëronymus komt bij Brant niet voor, bij Locher wel, eenmaal in de marge van hoofdstuk [107]: *De praemio sapientiae* ‘De kroon van de wijsheid’. Door Bade wordt hij vijfmaal geciteerd. Brant noemt Augustinus niet (zie Zarncke 1854: 483), hoewel hij volgens Rupp (2008) met hem over de vrije wil en de predestinatie van mening verschilt. Locher vermeldt Augustinus wel enkele malen: in de marge van hoofdstuk [20]: *Invenire rem alienam, et non reddere* ‘Iets van een ander vinden, maar niet teruggeven’, in de marge van hoofdstuk [23]: *Lactatio et confidentia fortunae* ‘Pochen en vertrouwen op geluk’ (eenmaal in 1497a en tweemaal in 1497b) en in hoofdstuk [73]: *De status spiritualis abusu* ‘Over misbruik van de geestelijke staat’ (eenmaal in de marge en in verband daarmee tweemaal in de hoofdtekst). In het *Narrenschip* daarentegen treedt Augustinus op in twaalf hoofdstukken (14, 20, 23, 28, 40, 41, 54, 58, 73, 93, 113, 114). Rond 1500 heeft Bade werk van Augustinus bezorgd, zijn *Opus questionum* (Augustinus 1497) en een reeks traktaten onder de titel *Opuscula* (Augustinus 1502). Ambrosius wordt door Brant en Locher niet genoemd, wel door Bade, die hem in een exempel ten tonele voert in de hoofdstukken 23 en 113.

Veel citaten in het *Narrenschip* zijn overgenomen uit de tweede druk van Lochers *Stultifera Nauis*, waarin ze in het bijchrift naast de afbeelding staan. Hartl (2001: deel 1, 102) gaat ervan uit dat ze door Brant zijn aangeleverd, wat getuige de volgende verzen zeker geldt voor de vele *marginalia* in Lochers *editio princeps* (1497a: fol. 142^r):

*Nota magis fuerat nobis inuentio nostra:
Quo quaeque excerpti dicta decora loco:
Iccirco ascripsi loca concordantia: lector
Noscere quo valeat: singula quaeque cito.*

‘Uns war unsere Erfindung besser bekannt, [vor allem] woher ich welche schmückenden Sentenzen entnommen habe. Deshalb fügte ich die Konkordanzstellen hinzu, damit der Leser schnell alle einzelnen [Stellen] erkennen kann.’ (Hartl 2001: deel 2, 359, met haar toevoegingen.)

Maar niet duidelijk is of de bijschriften naast de houtsneden met soms licht gemanipuleerde citaten en in het Latijn vertaalde gezegden, ook vallen onder de *dicta decora*: voor Hartl zijn *dicta decora* ‘schmückende Sentenzen’, voor Rupp (2002: 237, noot 583) ‘passende’ citaten. Belangrijk is daarbij wat Hartl (2001: deel 1, 102) over de bijschriften opmerkt:

Auffällig ist [...], daß für den Text am Holzschnitt oftmals diejenigen Quellen verwendet werden, die schon Brants [*Narrenscheyff*] zugrunde lagen, die aber aus verschiedenen Gründen in Lochers Übertragung keine Verwendung finden: entweder weil er die Stelle frei nach dem Brantschen Text übersetzt, sie ausläßt oder das Kapitel kürzt, so daß die Stelle ganz entfällt.

Pompen (1925: 271), die eveneens opmerkt dat de bijschriften tamelijk los staan van Lochers tekst, vermoedt dat ze op Brants initiatief zijn toegevoegd om aan de hoofdstukken een strekking te geven die meer met zijn *Narrenscheyff* overeenstemt. Rupp (2002: 238-242) maakt aannemelijk dat voor beide drukken van Lochers boek die rol zeker toegekend mag worden aan de *marginalia*, met de *loca concordantia* en de glossen, die met de versregel waar ze naast staan, eveneens slechts een associatief verband hebben. Dat ze vaak geen bron-aanduidingen zijn, was al door de grote Brant-kenner Zarncke (1854: 296) vastgesteld.

De bijschriften, die in Lochers werk weliswaar thematisch verwante, maar naar Hartls oordeel toch enigszins losstaande toevoegsels zijn, bevatten zinnen die in het *Narrenscheyff* steeds geïntegreerd zijn in de hoofdtekst en er soms zelfs het geraamte van vormen. Over de citaten die van de *Stultifera Nauis* zijn overgenomen, merkt Sinnema (1956: 240) op:

Verbatim Latin quotations from Locher are found in sixty-four of Marchant's [*alias* Coopman's] chapters. The Latin is translated or paraphrased after quoting, generally with the insertion of the translator's own idea and with glossing of phrases in need of clarification.

Volgens onze telling in tabel 4 zijn in 88 van de 117 hoofdstukken van het *Narrenscheyff* citaten overgenomen uit de bijschriften van Locher (1497b), dus

in 75%. Het gaat in totaal om 162 citaten, met voorbijgaan aan vage allusies en de *marginalia*; 87 citaten staan in het Latijn met een Nederlandse vertaling en 75 staan er alleen in de Nederlandse vertaling. Tabel 4 laat zien in welke hoofdstukken van het *Narrenschip* citaten uit de bijschriften van Locher (1497b) overgenomen zijn en hoe vaak er een in voorkomt. De spreiding van die citaten illustreert niet alleen hoe systematisch ze door Bade benut zijn, maar ook hoe structuurbepalend ze kunnen zijn voor de hoofdstukken met meer dan één overgenomen citaat. Vaak domineren de vertalingen van die citaten het desbetreffende hoofdstuk, mede door de toegevoegde interpretaties. Kortom, de brede spreiding van de overgenomen citaten wijst erop dat Bade in aanleg Brants en Lochers gedachtengoed behoudt, maar tevens dat hij de hoofdtekst van hun hoofdstukken niet vertaalt, maar omwerkt met eigen accenten.

HOOFDSTUKKEN MET CITATEN UIT LOCHER (1497b)	AANTAL CITATEN PER HOOFDSTUK	AANTAL HOOFDSTUKKEN	AANTAL CITATEN
2, 3, 4, 5, 9, 10, 19, 23, 27, 33, 34, 35, 38, 40, 41, 44, 45, 53, 56, 57, 60, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 75, 79, 83, 85, 86, 87, 91, 103, 104, 105, 107, 113, 114	1	42	42
1, 11, 14, 15, 18, 20, 22, 25, 28, 29, 30, 31, 36, 42, 48, 49, 50, 54, 81, 82, 96, 101, 106, 117	2	24	48
6, 16, 17, 21, 24, 32, 37, 43, 51, 52, 74, 78, 80, 89, 97, 99	3	16	48
8, 26, 39, 46, 47, 55	4	6	24
TOTALEN		88	162

Tabel 4: *Verdeling van de citaten in de bijschriften van Locher (1497b)*

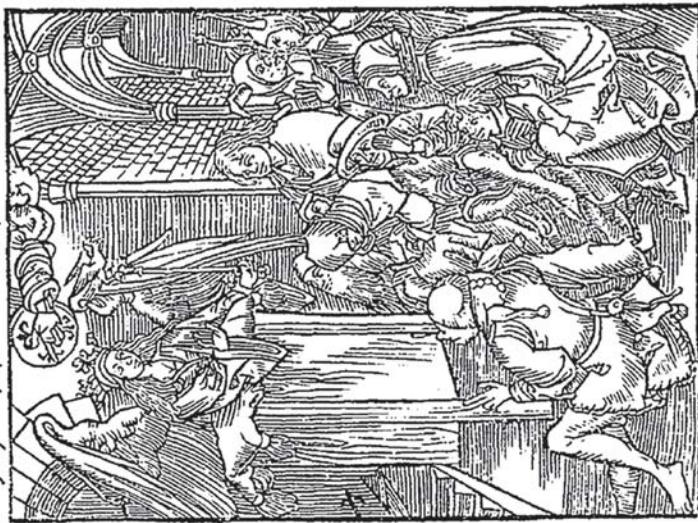
Van de 162 citaten uit Lochers bijschriften zijn er 31 uit kerkelijke en wereldlijke wetgeving; daarvan zijn er zeventien alleen in het Nederlands opgenomen en veertien in het Latijn met de Nederlandse vertaling. Bij de wetgeving levert het kerkelijke wetboek *Decretum Gratiani* met 22 het merendeel van de citaten. Het *Narrenschip* bevat geen andere citaten uit kerkelijke en wereldlijke wetsteksten dan de vermelde 31 uit de bijschriften. Wellicht moet er één citaat waarvan de herkomst niet bekend is, aan toegevoegd worden; het is alleen in vertaling overgenomen uit het bijschrift bij hoofdstuk [20]. Verder komen de Tien Geboden ter sprake, zoals in hoofdstuk 66 het eerste gebod: ‘God boven alles beminnen’, in hoofdstuk 82 het tweede gebod: ‘Gods naam niet ijdel gebruiken’, indertijd een zaak van kerkelijk én wereldlijk recht, en in hoofdstuk 86 het vierde gebod: ‘Eer uw vader en uw moeder’. Maar deze en de andere geboden zijn niet van de bijschriften overgenomen.

In hoeverre het *Narrenschip* voor andere citaten dan die in de bijschriften op Lochers tekst leunt, is lastig na te gaan doordat ze daar vaak sterk geparafraseerd of alluderend in verwerkt zijn, uiteraard mede in functie van het metrum. Vooral van belang is de vraag hoe de bijschriftcitaten in Locher (1497b) dienst doen in het *Narrenschip*. Vaak is die rol van structurerende aard, zoals aan twee hoofdstukken gedemonstreerd zal worden. Eerst aan hoofdstuk 22 van het *Narrenschip*. Dat bevat vier citaten, waarvan er twee overgenomen zijn uit het bijschrift naast de afbeelding in het corresponderende hoofdstuk van Locher (1497b); het bijschrift bevat in Locher (1497a) alleen een herhaling van de hoofdstuktitel. Daarna wordt hoofdstuk 47 van het *Narrenschip* bekeken; in het ermee corresponderende hoofdstuk [50] van Locher (1497a) staat in het bijschrift: *Sperne voluptates: nocet empti dolore voluptas* ‘Versmaad wellust: genot gekocht met smart schaadt’. Dit citaat van Horatius (*Epistolae* 1, 2, 55) is in Lochers herdruk vervangen. Hoofdstuk 47 van het *Narrenschip* bevat ook vier citaten: die staan alle vier in Locher (1497b) naast de afbeelding. De hoofdstukken 22 en 47 geven een goed beeld van Bades werkwijze, waarmee niet gezegd is dat ze zonder meer model staan voor de andere hoofdstukken.

Citaten in hoofdstuk 22

De goddelijke Wijsheid opent met *Spreuken* 1:22-23 de hoofdtekst van het *Narrenschip*-hoofdstuk 22. Zie figuur 1a en b, met de hertaling eronder. Na het citaat uit *Spreuken* volgt direct een citaat van Persius (*Satirae* 3, 66-67). Ze staan in Locher (1497b: fol. 33^r) naast de afbeelding bij hoofdstuk [22]. In het *Narrenschip* nemen ze samen twaalf van de 32 regels van de hoofdtekst in beslag. Daarna volgen er twee citaten die niet ontleend zijn aan het bijschrift naast de afbeelding in Lochers hoofdstuk.

Dat. vij. capittel.
 Hier sietmen zotten die wijsheid versmaden
 Die hery dan nyemand saken beraden.

De goddelike wijsheid deur den mond van
 Salomon den wijsen roept tot elken mensche
 affcomen. Vindt prouer. i. Hoe langhe o ghij kinden
 kens die d'eyne dan wijsheide zijt susteghij beninnen
 kindscap en onwijsheid: Hoe langhe sullen die zot
 ten segheen dat hemlieden scadelic en onnut is. En

hoe langhe sullen die onwise haten wetensheide. Ver
 keert hiulieden dan tot mijne correctien en beftiere En
 daer om seyt Persi? Wiscite et o miseri causas cognoscite
 rectum. Quid sumus aut quidna Dicturi gignimur et.
 Leert o ghij aerne affendighe menschen en deke. idē de
 caulen en onfaken Danden dijnghe Leert wat wijs zijn
 en waer omme wijs gheswonne zijn. Hij seyt wel dat
 wijs affendich zijn leere wijs niet. wat also Plini? spieet
 de mensche niet en weet zonder seeren. Andie dieren heb
 ben dan naturen eenighe conste daer zij hem mede ghe
 neren. Deen can zwinnen. Dander vlieghe. Dader too
 pen. Dander gaen. Dander iaghen en zijn proye begaen:
 maer de mensche en can niet dan wrenen hij en moett see
 ren en mach bijnaer alle dijne seeren wat hij een redelic
 verstaet heeft. En daer om seyt Persi? Dat wijs seeren sul
 len wat wijs zijn en zoder twijfel dan ons seluen en zijn
 wijs niet ende dan gods weghen zijn wijs datter edelste
 creature op aerderische erde datter durtbaerste: Doen wijs
 daer wijs toe gheboien zijn. dat is diene en souden wijs
 gode in aerderische also wien met dohmaeter minē die
 men en souden sullen in hemelrike. waer toe wijs sonder
 sijnghe gheswōnen en nader zielen gheschapē zijn. Doont
 meer zijn wijs gheboien also Tullius scrift niet afteene
 om ons: maer om onsen lande. Dueden en euentkerfen
 bijsland te doene. Dwelt wijs zoder wijsheit niet doen en
 cōncij: Dus sullen wijs seeren en gheerne hooren.

De seeraet.

Bekent hi seluen eert uwen god
 Want uwen naesten/houdt gods gheschod
 Aniet wat ons gods wijsheid seert
 zo werdis hier ende elders gheert.

Figuur 1a en b: *Dat. xvij. capittel* (Bade 1500: fol. d4^v-d5^r)

Hoofdstuk 22

Hier ziet men zotten die wijsheid versmaden,
die zich door niemand raad laten geven.

De goddelijke Wijsheid roept bij monde van de wijze Salomo tot ieder mens, zoals men in *Spreuken* 1:22-23 kan vinden: ‘Hoe lang, o jullie kindertjes, klein van wijsheid, blijven jullie gehecht aan je onvolwassenheid en onwijsheid? Hoe lang zullen de dwazen wensen wat schadelijk en onnuttig voor hen is? En hoe lang blijven de onwijzen inzicht haten? Bekeer je dan volgens mijn terechtwijzingen en aanwijzingen.’ Daarom zegt Persius: *Discite et o miseri causas cognoscite rerum. Quid sumus aut quidnam victuri gignimur etc.* ‘Leer, o jullie arme, ellendige mensen, en ontdek de redenen en oorzaken van de dingen. Leer wat we zijn en waartoe we geboren zijn.’ Terecht zegt hij dat wij ellendig zijn als we niet leren. Immers, zoals Plinius zegt, ‘de mens weet niets zonder te leren. Andere dieren hebben van nature enkele vaardigheden om in leven te blijven. De een kan zwemmen, de ander vliegen, lopen, gaan, jagen en zijn prooi vangen. De mens kan echter niets anders dan huilen of hij moet het leren.’ Doordat hij een redelijk verstand heeft, kan hij bijna alles leren. Daarom zegt Persius dat wij moeten leren wat we zijn. Het lijdt geen twijfel dat wij niet uit onszelf bestaan: door God zijn wij op aarde de alleredelste en allerkostbaarste schepselen, als we doen waarvoor we geboren zijn, dat is: wij dienen en loven God op aarde, zoals we hem ook met een volmaakte liefde zullen dienen en loven in de hemel, waartoe wij in het bijzonder verwekt en blijkens onze ziel geschapen zijn. Bovendien zijn wij, zoals Cicero schrijft, niet alleen voor onszelf geboren, maar ook om ons land, onze vrienden en medechristenen bij te staan, wat we niet kunnen zonder wijsheid. Die moeten we dus leren en er met graagte kennis van nemen.

De leraar
Leer jezelf kennen, eer je God,
bemin je naasten, hou je aan Gods gebod.
Zie wat Gods wijsheid leert,
dan word je hier en elders geëerd.

Na de eerste twee citaten staat de korte verbindende zin: *hij seit wel dat wij allendich zijn leeren wij niet. want also Plinius spreekt* ‘Terecht zegt hij dat wij ellendig zijn als we niet leren. Immers, zoals Plinius zegt’, waar *Naturalis historia* (7, 1, 4) geciteerd wordt. Daarop volgen enkele regels uitleg bij de woorden van Persius en Plinius, wat uitmondt in een vertaald citaat van Cicero uit zijn *De officiis* (1, 22). Met een concluderende zin wordt de hoofdtekst dan afgesloten. Dit gedeelte beslaat de overige ruim twintig regels.

Over Bades werkwijze valt het volgende op te merken. In Brants hoofdstuk [22] staan zeven *biblische Bezüge* met *Spreuken* 8 (Uebelhart 2002: 236), maar geen ervan komt in Bades tekst voor. Van de vier citaten in zijn tekst zijn er twee uit Lochers corresponderende hoofdstuk overgenomen, terwijl de andere twee, die van Plinius en Cicero, niet in Lochers hoofdstuk en evenmin elders in zijn boek voorkomen. Zowel het een als het ander laat zien dat de auteur heel vrij omgaat met de oorspronkelijke tekst, of die nu van Brant is, dan wel van Locher. Verder valt nog op dat de hoofdtekst in hoge mate berust op citaten die de auteur via vrij korte tekstjes met elkaar verbindt. Hij illustreert of beargumenteert ermee wat in het hoofdstuk volgens het motto, de houtsnede en de moraal het thema is. Zie voor een intertekstuele bespreking van hoofdstuk 22 Janssen & Marynissen (2015: 23-26).

Citaten in hoofdstuk 47

Bijzonder is dat heel de hoofdtekst van hoofdstuk 47 nagenoeg één doorlopend citaat is, na de korte vermelding dat *Spreuken* 7 de bron is. Het citaat wordt toegelicht met de slotzin, waarin de leraar aangeeft wat hij vindt van zinnelijk genot. Zie figuur 2a en b en de daarop volgende hertaling.

De eerste acht regels van Brants hoofdtekst (1494a: fol. h6^v-7^r) alluderen op *Spreuken* 7 door het thema veralgemeend weer te geven:

Wollust der welt, die glychet sich
Eym üppigen wib, die offentlich
Sitzt vff der straß vnd schrygt sich vß
Das yederman kum jnn jr huß
Vnd syn gemeynschafft mit jr teil,
Dann sie vmb wenig gelt sy feil
Bittend, das man sich mit jr ueb
Inn boßheyt, vnd in falscher lieb

‘De aardse lust gelijkt nog ’t meest
Op ’t welig wijf dat vrijuit feest
Op straat, en luidop kenbaar maakt,
Dat zij thuis iedereen vermaakt
Die haar gezelschap graag wil delen,
Daar zij goedkoop is voor zovelen.
Ze wenst dat men met lichte zin,
Met haar bedrijft de valse min.’

[Vertaald door Vandervoort 2007: 155; een noot weggelaten.]

Bij het corresponderende hoofdstuk [50] van Locher (1497b: fol. h2^r) staan naast de afbeelding vier verzen uit *Spreuken* 7. Feitelijk is het telkens slechts een fragment van de verzen. Het gaat om 7:10: *Mulier ornatu meretricio prae-parata ad decipiendas animas*, 7:21: *Irretiuit eum multis sermonibus*, 7:22: *Statim eam sequitur quasi bos ductus ad victimam et quasi [a]gnus lasciuens et ignorans*, 7:23: *velut si auis festinet ad laqueum: et nescit quod de periculo anime illius agitur*. In de *Nieuwe Bijbelvertaling* zijn ze als volgt vertaald. Vers 7:10: ‘Een vrouw gekleed als een hoer is eropuit zielen te bedriegen.’ Vers 7:21: ‘Ze heeft hem met veel woorden gepaaid.’ Vers 7:22-23: ‘Hij liep meteen met haar mee als een os die naar de slachtbank gevoerd wordt, en als een dartel en onnozel lam, zoals wanneer een vogel in een net vliegt en niet merkt dat zijn ziel in gevaar is.’

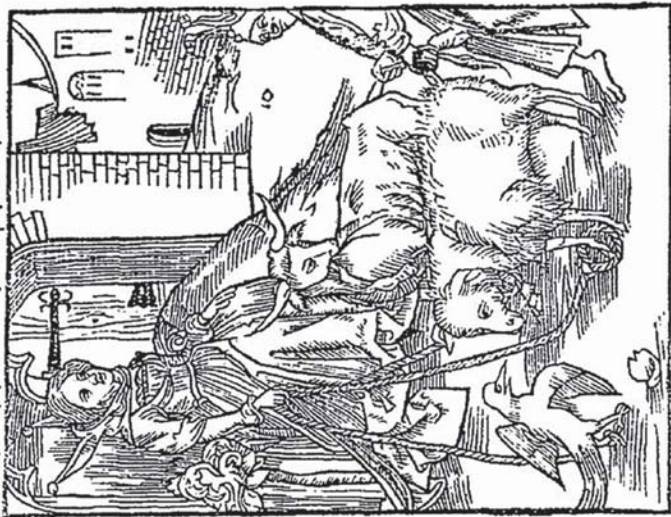
De verleidingsscène waarin de hoer de jongeman probeert mee te tronen, houdt Locher buiten beeld. Ook de invloedrijke moralist Peyraut (Peraldus, ca. 1190-1271) geeft in zijn *De eruditione principum* ([1236] 5, 45) achter-eenvolgens slechts deze brokjes:

- Spreuken* 7:7-8 *considero vecordem juvenem, qui transit per plateas*,
 ‘Ik zie een jongeman met iets kwaads in de zin op straat lopen’;
- Spreuken* 7:10 *et ecce mulier occurrit illi ornatu meretricio prae-parata;*
 [*et subditur:*]
 ‘en, zie, een vrouw gekleed als een publieke vrouw komt op hem af;’ [en dan:]
- Spreuken* 7:22 *statim eam sequitur quasi bos ductus ad victimam.*
 ‘meteen volgt hij haar als een os die naar de slachtbank geleid wordt’.

Verderop in het hoofdstuk komen nog eens twee versdelen van *Spreuken* 7 ter sprake, en weer zonder een verleidend woord. Het zijn in (5, 49): [*Reprehensibile est in muliere quod*] *garrula [sit] et vaga, quietis impatiens, non valens in domo sua consistere pedibus suis* ‘In een vrouw is het te laken als ze veel babbels heeft en ongedurig, rusteloos is, het thuis niet kan uithouden.’ En in (5, 64): *ecce mulier occurrit illi ornatu meretricio prae-parata ad capiendas animas garrula*. ‘zie, een vrouw gekleed als een publieke vrouw loopt op hem af, eropuit om zielen te strikken, vol babbels’.

In het *Narrenschip* bestaat de hoofdtypekst, los van de inleidende en de afsluitende zin, uit een complete, licht parafraserende vertaling van *Spreuken* 7:6-26,

Die hier in weelden als beesten seuen
Sullen int heynde van dieesen seuen.

gescheide als een gheneyn wijs bereide om die sieft ide
 sterck te bijingshe. Een wijs dā dese claps: onghesla
 diacht: die thuus niet ghebueren en can. segghen haer la
 ghesghen nou thuus nou binē huus: nou op oorde en boue
 huus vander straten. en omhellen den idanā asienē en
 niet soddeliker ālichte vrendene en smeitene segghen
 Iehesbe eē offerade en bedwaert besooft om uwe wel
 maardt en Ihesbe hēde mijne besoffe ghesqueet en daer om
 bin in d teghens en te ghemoeft cōmē ghesquereē d te se
 en en Ihesbe d dode. Iehesbe mijn sēdēctin cosfelic be
 reidē met aller cosfelicheit en wel siekende dijngsghen. dō
 met saet ons dōcten werden. dan onsen bofsken en saet
 ons ghebueren die gheschēde omhessingghen tot dē da
 ghe. Alstijn man en is thuus niet: hij es wijs en verre
 wech ghesaē. en heeft eenē sac met ghesēde wech ghesēde
 ghe om comanscap te doene en en sal niet weder keeren
 door dat sēdē dōlle mane zij. En also heeft zij hem int
 sterck bioghe en ghesēde en met soetē worde haer nagge
 troefen. En hij dōlghe haer ter sōd gheslic een ofte die
 met ter dood waert seide: en gheslic een dē lānekin sup
 pelen en springhēde en niet wetende die arme zot dat
 zij en sēde seide: tot dat zij herte mette sūale der diep
 sēdēcten minē bofskraet zij: ende gheslic een dōghe te
 sterck vīgghē: en en weet niet datmē dat is om zijn se
 lie te rouene. en daer om mijn zone sōot na my ende
 waist d dan sūcken wijsen want dese stercke en wijsē
 jinder af bebiogghen ghescreet en ten dālle bioghe. die
 wij die worden dan salomon: die de rēpneeghe vāden
 kraet ons dan weelden treckende dē vāden.

BEs offen ende scapen gaen zij ter doot
So wie dat wiesij inder weerden scoot

Hoofdstuk 47

Wie hier als beesten in wellust leven,
zullen uiteindelijk beven van vrees.

Salomo, de wijze genoemd, die ons wil afhouden van wereldse vreugde en vleeselijk genot, zegt in *Spreuken* 7:6-26: 'Ik zag vanuit mijn venster een jongeman op straat lopen met iets kwaads in de zin en op onkuisheid uit, in de avondstond, tussen dag en nacht, en ik zag dat een vrouw gekleed als een publieke vrouw voor een ontmoeting op hem afging, eropuit om zielen te strikken, een vrouw met veel babbels, ongedurig, die het thuis niet uit kan houden en nu eens in huis dan weer buitenshuis haar listen en lagen legt, soms op plekken en hoekjes van de straat. En ik zag dat ze de jongeman omhelsde, kuste en hem met een wulpse blik vleide en smeekte, met de woorden: Ik heb voor jouw heil een offer en een bedevaart beloofd en heb me vandaag gekweten van mijn belofte. En daarom ben ik naar je toegekomen vol verlangen je te zien en nu heb ik je gevonden. Ik heb mijn bedje lekker opgemaakt, met allerlei heerlijke en welriekende geuren. Kom, laat ons dronken worden van onze borsten en genieten van de begeerde omhelzingen tot de dageraad. Mijn man is niet thuis. Hij is voor een verre reis vertrokken en heeft een buidel geld meegenomen om handel te drijven. En voor het vollemaan is, zal hij niet terug zijn. Zo heeft zij hem gestrikt, ingepakt en met mooie woorden meegetroond. En meteen volgt hij haar als een os die men naar de slachtbank leidt, en als een vet lammetje dat huppelt en springt, terwijl de arme dwaas niet beseft dat zij hem in de luren legt, tot zijn hart met een pijl van de vleeselijke liefde doorboord wordt, en zoals een vogel in de strik vliegt en niet weet dat men eropuit is om hem van zijn leven te beroven. En daarom, mijn zoon, luister naar mij en hoed je voor zulke vrouwen, want veel wijze en sterke mannen zijn door hen bedrogen en ten val gebracht.' Dit zijn de woorden van Salomo, die verhelderend zijn voor de opvatting van de leraar, die ons wil afhouden van zinnelijk genot.

Alwie rusten in de schoot van zinnelijk genot,
gaan als ossen en schapen naar de slachtbank.

ook geheel geciteerd in Bade ([1498] 1501: fol. a7^v). Die opzet – verschillend van zowel Brant als Locher, zij het ingegeven door het bijschrift in de tweede druk van de *Stultifera Nautis* – laat opnieuw zien hoe vrij en eigenzinnig de auteur van het *Narrenschip* bij de samenstelling ervan te werk is gegaan. Dat springt ook in het oog bij vergelijking met Brants tekst (1494a: fol. h7^v), die op het al geciteerde tekstblok aansluit: alleen de volgende passage berust daarin direct op *Spreuken* 7:22-23, maar anders dan in de parabel verleidt de

hoer er niet slechts één nog onervaren jongen, maar zijn het veel dwazen die zich aan haar overgeven:

Als gont die narren jnn jr schosß
Glich wie zuom schynder got der ochsß
Oder eyn einfalt schaefflin geyl,
Das nit verstat, das es jnns seyl
Gefallen ist, vnd jnn die streng
Biß jm der pfyl syn hertz durch dreng
Gedenck narr, das es gylt din sel
Vnd du dyeff fallest jnn die hell
Wann du mit jr vermeynschaffst dich

‘Dus rennen narren naar haar schoot,
Als ossen die de vilder doodt;
Als ’t dartel lam dat onverstoord,
Niet inziet hoe het aan dat koord
En die strop kwam tot het geraakte,
Waar diep de pijl zijn hartje raakte.
Bedenk, nar, uw ziel staat op ’t spel,
Want diep valt gij zo in de hel,
Wanneer gij in haar armen prijkt.’
[Vertaald door Vandervoort 2007: 156.]

Locher (1497b: fol. 58^v) beperkt de toespeling op *Spreuken 7* in de hoofdttekst tot de volgende verzen:

*Illius inque sinum, nullo moderamine stulti.
Prosilunt: veluti bos vinctus transit, et agnus
Ad lanii cultrum: iugulumque exponit ad ictus.
Accipe stulte precor quam sit fugienda voluptas:
Haec animam damnat: stygis et mergit in vndis:*

‘Die Narren springen in ihren Schoss, ohne Maß zu halten,
gleichwie der angebunden Ochse und das Schaf gehen
zum Schindermesser und ihren Nacken dem Stich darbieten.
Nun, bitte vernimm, wie sehr man die Wollust meiden sollte!
Sie verdammt die Seele und versenkt sie in den Wellen des Styx, [...]’
(Hartl 2001: deel 2, 141.)

De allusie op *Spreuken 7* komt in de houtsnede tot uiting in de afgebeelde dieren: het aangelijnde rund en het schaap dat in een strik trapt. De vogel, die

in de houtsnede aan een touw zit, komt in Brants tekst echter niet expliciet ter sprake. Locher (fol. 58^r) maakt er in het motto als volgt gewag van:

*Simplicitate rudes, ad se lasciua voluptas
Allicit interdum: more ouiumque necat.
Quosdam etiam firmo, thaurinos detinet, vnco.
Ast alios volucris fune, fugaue ligat.*

‘Wegen deren Einfalt lockt die wollüstige Voluptas onderdessen die Toren zu sich und tötet sie wie Schafe. Auch manche kleine Stiere hält sie an starken Haken fest, wieder andere seilt sie an vor ihrer Flucht mit Flügeln.’ (Hartl 2001: deel 2, 139.)

Het *Narrenschip* volgt de bijbeltekst *velut si avis festinet ad laqueum* met *ghelijc een voghel int streck vlieghe* ‘zoals een vogel in de strik vliegt’. Ook in een detail als de vogel in de *Spreuken*-parabel wijkt de auteur van het *Narrenschip* af van Brants *Narrenschyff* en Lochers *Stultifera Nauis*. Bedacht mag worden dat de vogel die in de houtsnede afgebeeld is, zal moeten doorgaan voor een koekoek, die in Brants werk *gauch*, *geüch*, *gouch* genoemd herhaaldelijk op de proppen komt als de dwaas fout zit *in sexualibus*. De thematiek is verwant met die van hoofdstuk 13, waar de houtsnede de macht van Venus toont, die drie liefdesnarren aan de leiband heeft. In een oudere afbeelding voert Venus op een ezel en met een koekoek als jachtvalk op haar hand aangelijnde apen mee naar narren die zich in haar geïnteresseerd tonen (Vignau Wilberg-Schuurman 1983: 96; Bleyerveld 2000: 64-65, 2006: 469; Kramer 2013: 96, 129).

Veel van de citaten die in Lochers tweede druk naast de houtsnede opgenomen zijn als bijschrift, hebben in de opzet van het corresponderende hoofdstuk in het *Narrenschip* een structurerende rol. De tekst sluit nauw aan bij de citaten, opvallend veel nauwer dan Brants en Lochers tekst.

Citaten uit de Bijbel

Wat voor bijbelplaatsen benut Brant in zijn *editio princeps* en hoe gebruikt hij ze? Volgens Uebelhart (2002: 197) citeert Brant soms hele passages. Maar met perikopen, fragmenten uit de Bijbel die in de mis gebruikt worden, gaat Brant anders om. Zijn werkwijze bestaat dan ‘in der Verwendung eines einzelnen Verses als Zitat oder in der Erwähnung von biblischen Personen, ohne auf den Geschichte genauer einzugehen’ (p. 196). Eenmaal, in hoofdstuk [57], vertelt Brant een perikoop geheel na: de parabel over de arbeiders van het

elfde uur (*Matteüs* 20:1-16) (p. 196-197). In Locher (1497b) wordt in het bijschrift naast de houtsnede als volgt gealludeerd op de slotzin van die peri-koop: *Omnes quidem praesciti, pauci vero ad vitam praedestinati* ‘Allen zijn vooruit gekend, maar weinigen zijn bestemd voor het [eeuwige] leven’. Opgemerkt zij dat de parabel niet voorkomt in het *Narrenschip*.

Perikopen, zoals de genoemde *Matteüs*-passage, zijn bijbelfragmenten die de Kerk geschikt achtte voor de ‘dienst van het woord’, waarop de priester kon ingaan in de preek op zon- en feestdagen. Het recht om de Bijbel uit te leggen, was in beginsel voorbehouden aan de pastoor.³ Zo bezien verrast het dat Bade in hoofdstuk 47 van het *Narrenschip* zo vrij is de delicate passage over de verleiding van een jongeman door een prostituee in *Spreuken* 7:6-26 en detail weer te geven – uitvoeriger bij de Bijbel aansluitend dan Brant en Locher – en dat hij het zich veroorlooft die tekst moraliserend toe te passen. Bade toont in hoofdstuk 1 (fol. a4^r) van het *Narrenschip* begrip voor de kerkelijke bezorgdheid over ondeskundig omgaan met de Bijbel, mogelijk om zich tegen criti-casterij te beschermen.

Het idee als ‘ging elke Bijbelvertaling’ in de middeleeuwen ‘langs de afgrond van afvalligheid’ (Van Oostrom 2013: 213, 229, 497; Van Dijk 2011: 60-61) is overigens sterk genuanceerd door Schildgen (2014). Wel kan vrees voor reputatieschade volgens Claassens (2015: 142) verklaren dat de Hernse Bijbelvertaler, actief in de late veertiende eeuw, zich in anonimiteit hulde. Parochiegeestelijken verwelkomden vertalingen van de Bijbel in de volkstaal allerm minst, beducht als ze waren dat Bijbeluitleg, een van hun specifieke taken, erdoor overbodig kon worden. Als bedacht wordt dat de Hernse Bijbel-vertaler – hij is door Kors (2007) geïdentificeerd als de kartuizer monnik Petrus Naghel – priester was, zal Bade het wijs geacht hebben zich niet als schrijver van het *Narrenschip* bekend te maken gezien de vrijheid die hij *als leek* nam in zijn omgaan met bijbelpassages in de volkstaal.⁴ Wel steekt Bade zijn nek uit als hij Lorenzo Valla’s *Adnotationes* ([1453-1457] 1505), door Erasmus hervonden en bezorgd, in Parijs drukt en uitgeeft. Valla’s werk betreft kritische notities bij Hiëronymus’ onaantastbaar geachte vertaling van het Nieuwe Testament.

³ Van Engen (2008: 281) meldt: ‘Preaching was a privilege reserved in principle for the local curate, delegated in practice to friars and only rarely to others’. Bij belerende activiteiten van moderne devoten ziet hij (p. 285): ‘a delicate maneuvering around the rules for preaching, avoid-ing any explicit rivalry with the parish rector’.

⁴ De vraag waarom de schrijver van het *Narrenschip* zijn identiteit niet onthult, zullen wij elders behandelen.

Citaten in het weefsel

Het stramien van nagenoeg alle *Narrenschip*-hoofdstukken is: titel (meestal niet meer dan iets als *Dat .vi. capittel.*), motto, houtsnede, hoofdtekst en moraal. In menig hoofdstuk is het vertrekpunt van de hoofdtekst een of meer citaten die Brant voor de bijschriften in de tweede druk van Lochers *Stultifera Nauis* heeft aangedragen. Daardoor is die druk veeleer de brontekst van het *Narrenschip* en, voorzichtig gesteld, nauwelijks minder relevant voor de inhoud van het *Narrenschip* dan Brants *Narrenschyff*.

Meer in het algemeen geformuleerd bestaat de inslag in het weefsel van de hoofdtekst in de hoofdstukken van het *Narrenschip* vaak uit welgekozen citaten. Het procedé herinnert aan Bades werkwijze in zijn *Stultiferae naues*: de bedrieglijke perceptie van de Vijf Zinnen illustreert hij volgens Duhl (2013b: 56):

by a skillfully assembled mosaic of classical references drawn from Virgil, Horace, and Ovid, with several lines borrowed from Beroaldo the Elder, which are blended together thanks to Badius's keen sense of disposition and rhythm. [Met een verwijzing naar White 2011.]

Bade, die in Bologna bij Filippo Beroaldo colleges gevolgd had, bezorgde later in Lyon onder meer poëtisch werk van hem (Beroaldo 1492); zie hierover White (2013: 17-18).

Nog één, weliswaar bijkomstig, punt over de citaten in het *Narrenschip* zij hier vermeld: ze worden in het begindeel van het *Narrenschip* opvallend veel minder in het Latijn gegeven, uiteraard met vertaling, dan in het vervolg. Zo bevatten de eerste dertig hoofdstukken in totaal vijf citaten in het Latijn, terwijl de volgende dertig hoofdstukken er 41 bevatten. Kennelijk is de auteur na een kwart van het *Narrenschip* een koers gaan varen met een ietwat geleerdere pretentie.

4. EXEMPELS

De Bijbel speelt in het *Narrenschip* naar verhouding een sterkere rol dan in Brants en Lochers werk. Dat spoort met het voorwoord (fol. a2^r), waarin gesproken wordt van *vele leeringhen ghenomen vut der heiligher scripturen ende den gescreuenen rechten* ‘met veel lessen uit de Heilige Schrift en het geschreven recht’. Niet gewezen wordt op de vele in de tekst ingevlochten

exempels uit de klassieke Griekse en Romeinse literatuur, maar het *Narrenschip* verschilt op dit punt wel van Brants en Lochers werk, zoals vooral blijkt in hoofdstuk [13] *Von buolschafft* (Brant), *De amore venereo* (Locher) en *Venus godinne van zotter minnne* (Bade).

Brant heeft in hoofdstuk [13] 37 exempels, waarvan vijf bijbelse (13,5%). Locher heeft in dat hoofdstuk in totaal zes exempels, waarvan alleen het niet door Brant genoemde Gomorra-exempel bijbels is (17%). Het *Narrenschip* heeft in het corresponderende hoofdstuk dertien exempels waarvan er zes bijbels (46%) zijn. De verdeling van de exempels over de drie genoemde edities staat in tabel 5.

EXEMPELS	BRANT (1494a)	LOCHER (1497a en b)	BADE (1500)
Pasyphae	1	1	1
Phaedra	1	1	1
Messalina	1	1	1
Hercules			1
Semiramis			1
Aristoteles	1		1
Cleopatra		1	1
Paris		1	
diverse antieke oudheid	28		
<i>Adam</i>			1
<i>Gomorra</i>		1	
<i>Lot</i>			1
<i>Potifars vrouw</i>	1		1
<i>Simson</i>	1		1
<i>David</i>	1		1
<i>Salomo</i>	1		1
<i>Amnon</i>	1		
	37	6	13
<i>BIJBELS</i>	5 (13,5%)	1 (17%)	6 (46%)

Tabel 5: *Herkomst en spreiding van de exempels in hoofdstuk 13 van Bade (1500) vergeleken met Brant (1494a) en Locher (1497a en b)*

Van de dertien exempels in het *Narrenschip* komen twee antieke en twee bijbelse niet bij Brant en Locher voor. De *Narrenschip*-auteur was kennelijk niet van hun werk afhankelijk voor zijn selectie uit het antieke en het bijbelse exempelrepertoire: naast de escapade die Hercules zwaar heeft moeten bezuren, en de aberratie van Semiramis, die het met een paard deed, noemt

hij de verleiding van Adam door Eva en de verleiding van Lot door zijn dochters, die zo hun kinderwens wilden vervullen. Nadrukkelijker dan het werk van Brant en Locher brengt het *Narrenschip* de moraal in beeld, alleen al doordat anders dan in hun werk de hoofdstukken meestal besluiten met de berijmde visie van de *leeraer*.

5. SCHEEPSALLEGORIE

In Brants *Narrenschiff* is de scheepsallegorie – anders dan de titel doet vermoeden – weinig doortimmerd en geen sterk structurerende factor, en zeker minder dan in Lochers bewerking. Bij Brant is ze in twintig tekstdelen te vinden, bij Locher in negenendertig, zij het acht keer in parateksten die Brant niet heeft. In Bades boek komt de scheepsallegorie in negen tekstdelen in beeld. De verschillen in het gebruik van de allegorie geven een stevige indicatie van de vrijheid die zowel Locher als Bade genomen heeft in de omgang met het eerdere werk, en wijzen erop dat Bade met zijn boek het werk van zijn voorgangers niet louter vertaald heeft, maar zelfs eerder omgewerkt dan bewerkt.

De scheepsallegorie is door Brant verre van consistent doorgevoerd, stelt Gaier (1967: 238-240). Is dat een fundamentele zwakte in zijn boek? Maar is die vraag wel terecht als het in de traditie staat van Lucilius, Horatius, Juvenalis en Persius? Het moet beoordeeld worden volgens ‘the formal standards of satire’, vindt Gaier (1968: 267). Brants werk wordt door zijn leerling Locher (1497a: fol. 5^v) in dat genre geplaatst:

*Quam Satyram vocitare queo: nam candida pangit
Munera virtutum: conterit atque probrum.*

‘‘Satire’’ kann ich es nennen, denn es dichtet von den strahlenden Gaben der Tugenden und zermalmt das Laster.’ (Hartl 2001: deel 2, 29)

De eenheid van een klassieke satire is niet die van een narratief, aldus Gaier (1968: 267), wat naar zijn oordeel goed gezien is door Bade, auteur van de allegorische *Stultiferae naues* ([1498] 1501) én van de *Nauis stultifera* (1505), opgezet in het door Brant gekozen genre. Gaier verwoordt de visie van Bade ([1498] 1501: fol. a2^r) op Brant als volgt (p. 267):

[Brant] teaches and castigates the infatuated and the foolish who are infinite in number, with his witty and pleasantly readable argumentation, so that they are attracted by his sharp and humorous

conversational tone and do not notice that they themselves are the butts of his satire, until he has already crept in on them and is playing with their innermost feelings, as has been said about Horace. Thus he makes them regain their minds and forces them to accept the opinions of the wise, provided that there is any possibility of improvement in them. [Noot weggelaten.]

Bade, zo stelt Gaier, zinspeelt hier op wat Persius (*Satirae* 1, 116-118) over Horatius zegt: hij weet elke dwaasheid van zijn vriend geraffineerd in speelse vertrouwelijkheid aan te stippen terwijl die erom lacht.

Brant gebruikt het schip nu en dan als metafoor om er het *boek* mee aan te duiden waarin hij de dwazen verzamelt. Zo zegt de boekennar in het eerste hoofdstuk van het *Narrenschyff* niet zonder reden dat hij vooraan in het schip zit (zie hierover onder anderen Gaier 1967: 230-242). In het *Narrenschip* wordt deze metaforische toepassing als volgt omzeild in hoofdstuk 1 over de waanwijze boekennar (fol. a4^v):

ten es niet ghenoech dat men boecken hebbe maer men moetse studeren ende pijnen te verstande. want die anders doen zijn alder diepst int narre scip gheseten, mids dat zij hem zeluen doen verstaen dat zij vroed en wijs zijn [...]. Voort meer sulcke lieden bedrieghen niet alleine hem seluen maer ooc vele andre met quaden rade ende valsche leeringhen: waer omme zij int ierste capittel vanden narren oft zotten te rechte ghestelt zijn.

‘boeken hebben is niet genoeg, maar men moet ze bestuderen en moeite doen om ze te begrijpen. Immers, zij die het anders doen, zitten het allerdiepst in het Narrenschip omdat zij zichzelf aanpraten dat ze verstandig en wijs zijn [...]. Bovendien bedriegen zulke lieden niet alleen zichzelf maar ook veel anderen met slechte raad en valse leer. Daarom worden zij terecht in het eerste hoofdstuk over de narren of zotten aan de kaak gesteld.’

In het eerste citaatdeel is de seriële ordening om de ernst van het vergrijp aan te geven vervangen door een dieptegradatie en in het tweede citaatdeel gaat het om de rangschikking van het hoofdstuk in zijn geheel in het boek. Maar wanneer de boekennar vervolgens het woord neemt, deelt hij mee niet diep, maar vooraan in het schip te zitten. In motto van hoofdstuk 100 duikt echter de diepte in het narrenschip weer op als maat voor dwaasheid.

Wat Brant ertoe gebracht heeft het *Narrenscheyff* te schrijven, schetst Bade als volgt in het voorwoord van zijn *Narrenschip*. Omdat oneindig veel christenen afgedwaald zijn van het rechte pad, moet eenieder hun het goede voorhouden, hoe moeilijk het ook is ze tot inkeer te brengen. Brant doet dat door zijn lessen op een onderhoudende manier aan te bieden, en wel met het beeld van een schip vol verdwaasden, omdat in de Bijbel de wereld vergeleken wordt met de zee die men moet overvaren om op het schip waar men dankzij de doop aan boord komt, aan te landen in Gods haven. Wie vaart, is altijd dicht bij de dood, wat uiterst riskant is voor wie een doodzonde op zijn geweten heeft. Zo iemand is immers niet meer in staat van genade en heeft dan geen toegang tot de hemel. Een doodzonde is een schipbreuk die kan leiden naar de ondergang in de hel. De gedachte aan dat gevaar moet eenieder ertoe brengen tijdig tot inkeer te komen en ervan weerhouden zich in te schepen bij dwazen.

In het *Narrenschip* heeft de metafoor van de schipbreuk meer reliëf dan in Brants en Lochers werk. Nieuw daarbij is de reddingsplank van berouw waarmee de dwaas die tijdig tot inkeer komt, een perspectief geboden wordt op een goed levenseinde op aarde en het eeuwige leven in de hemelse zaligheid.

Een vernieuwing in het *Narrenschip* is het personage van de stuurman (fol. a1^v). Fungeert hij als Charon, die de doden voor een muntje over de Styx naar het dodenrijk brengt? De *Narrenschip*-stuurman kijkt minachtend neer op de dwazen die hij op zijn boot lokt. Hij schept in hen een cynisch, of juist, een satanisch genoegen: hij roept hen op zich in te schepen, staat borg voor hun losbandige verteringen aan boord – hun aardse leven – en deelt dan als in een terzijde mee velen zo uiteindelijk te schande te maken, door hen naar hun ondergang – hun eeuwig verderf – te vervoeren.

*Die stierman vanden scepe.
Hooft hoort, ghii zotten ghii dwasen ghii dorren
Der narren scip wilt hem gaen porren.
Elc haeste hem dier wil innen varen
men driincker, men sciincker, men speelter op snaren
Men heischer gheen gheldt ten zii ten hende
Met lanc te borghene ic menighen scende*

‘De stuurman van het schip
Hoor, hoor, jullie zotten, jullie dwazen, jullie malloten,
Het narrenschip wil van wal steken.
Ieder die wil meevaren, moet zich haasten.

Men drinkt er, men schenkt er, men speelt er op snaren.
Men vraagt er geen geld, behalve aan het eind.
Door lang borg te staan maak ik velen te schande.'

Is de satanische stuurman wel een geheel nieuw personage? Moet hij niet gezien worden als vertolker van de rol die *doctor Griff* speelt in het *Narrenschyff*? In figuur 3 staat zijn naam op de reling van het schip en in figuur 4 toont een dwaas midden op het schip een wimpel waarop niet alleen zijn naam prijkt, maar ook zijn facie als op een zeeroversschuit. Doctor Griff zou 'der Eigner oder Ausrüster des Narrenschiffes' (Feydy 2008: 253) kunnen zijn, waarbij ook aan de auteur gedacht mag worden als 'Narr unter Narren' (Suchomski 1978). Dat idee lijkt in hoofdstuk [76] van het *Narrenschyff* (fol. n3^r) steun te vinden in de houtsnede, waar doctor Griff ridder Peter bij zijn oor pakt om hem de les te lezen.

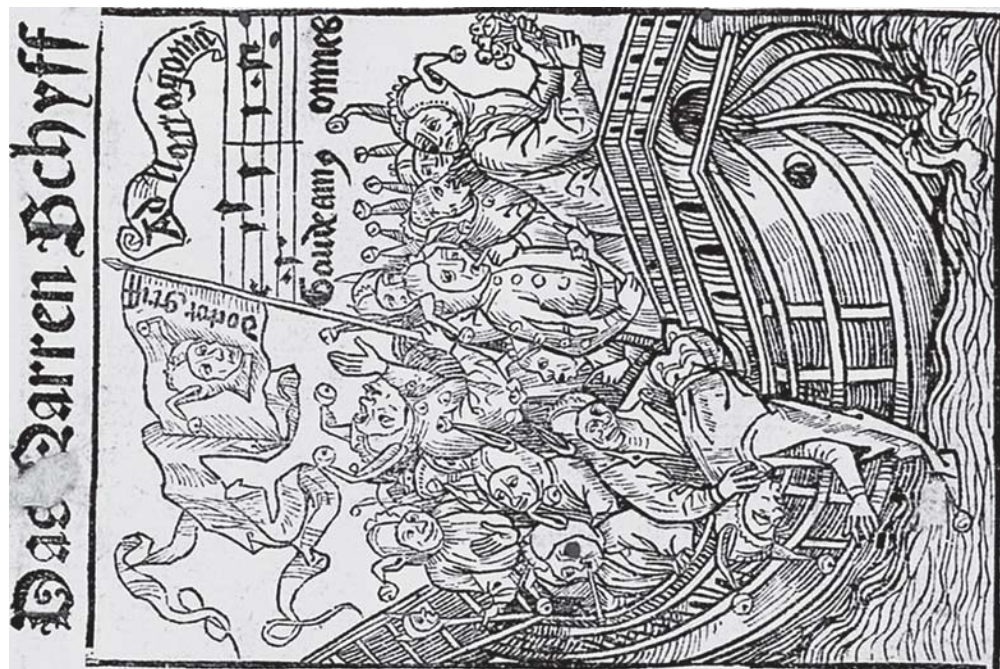
In de tekst van het *Narrenschyff* wordt doctor Griff als onbetrouwbaar jurist geassocieerd met de boekennar van het eerste hoofdstuk, in wie Feydy (p. 262) een 'Selbstpersiflage' van Brant ziet. Echter, in het *Narrenschip* gaat het in hoofdstuk 71, dat correspondeert met hoofdstuk [76], om twee kenmerken: de ene wil de hoogste in rang zijn om zijn adel, de andere om zijn geleerdheid. Zie in dit verband de figuren 5 en 6, waar doctor Griff als personage geheel uit beeld geraakt is. In de houtsnede bij hoofdstuk 114 van het *Narrenschip* is dat ook letterlijk zo: zijn naam is er uit de wimpel verwijderd. Het thema adel door geboorte versus adel door verdienste heeft een lange geschiedenis, getuige Hugo van Sint-Victor ([1132] 1939) in zijn *Didascalicon* (1, 4-5), Peyraut in zijn *De eruditione principum* ([1265] 2011: 1, 4-5), vooral in zijn *Summae virtutum ac vitiorum* ([1250] 1614: deel 1, 166; deel 2, 235-238), Laurent d'Orléans in zijn *Somme le Roi* ([1279] 2008: 191-193) en Franconis in *Dat scaecspel* ([1403] 1912: 56-57). Kennelijk is het thema actueel, zoals ook blijkt uit opmerkingen van Erasmus ([1501] 1988: 88), ([1512c] 2010: 55) en een traktaat van Clichtove (1512).

Kortom, Bade negeert doctor Griff volkomen en laat diens rol niet spelen door de satanische stuurman, want die treedt in het *Narrenschip* alleen op in de tweede strofe op de keerzijde van de titelpagina.

De rol van de scheepsallegorie, zo moet geconcludeerd worden, is in Bades boek geen sterk structurerende factor, nog minder dan in Brants *Narrenschyff* en al helemaal minder dan in Lochers *Stultifera Nauis*. Wel heeft Bade in dit kader enkele nieuwigheden. Allereerst zijn dat de twee openingsstrofen: in het ene introduceert het schip/boek zichzelf en in het andere stelt de stuurman

Figuur 3: Doctor griff ingezet in de reling (Brant 1494a: fol. 1a^r)

Figuur 4: Doctor griff ingezet in de wimpel (Brant 1494a: fol. a1^v)

van het schip zich even voor. Verder vallen in de proloog de schipbreuk en met name de reddingsplank op als beelden voor zondeval en redding. En tot slot wordt als maat voor de ernst van de dwaasheid die een nar bezielt, een diepe plek in het narrenschip ingevoerd, in hoofdstuk 1: *die anders doen zijn alderdiepst int narre scip gheseten* (fol. a4^v) en hoofdstuk 100: *Men machse wel diep int zotte scip setten* (fol. n7^v).

6. BESTEMMING: *Narragonia, Schluraffen landt, Zotteghem*

Het idee dat dwazen maar het best naar het eiland *Anticyra* kunnen varen om er te genezen van hun gekte door het nieskruid helleborum dat daar groeit, is bekend geworden door Aristophanes. Horatius, die het medicijn raadzaam vindt voor al wie gek is, trekt in zijn *Satirae* 2 (3, 82-83, 105-111, 166) – vertaald door Schrijvers (2003: 101, 103, 107) – als volgt van leer:

De grootste dosis nieskruid is voor hebzuchtigen,
als niet héél Anticyra voor hen bestemd moet worden.

[...]

Als iemand citers koopt en een collectie vormt
terwijl hij niet wil spelen en voor geen kunst gevoel heeft,
en, zelf geen schoenmaker, priemen en leesten aanschaft
of zeilen voor een schip maar handeldrijven afwijst,
wordt hij terecht en overal voor gek verklaard.
Verschilt wie geld en goud verbergt, het niet gebruikt
en niet durft aan te raken alsof het heilig is?

[...]

[de vrek die dom en dwaas is] moet naar Anticyra varen.

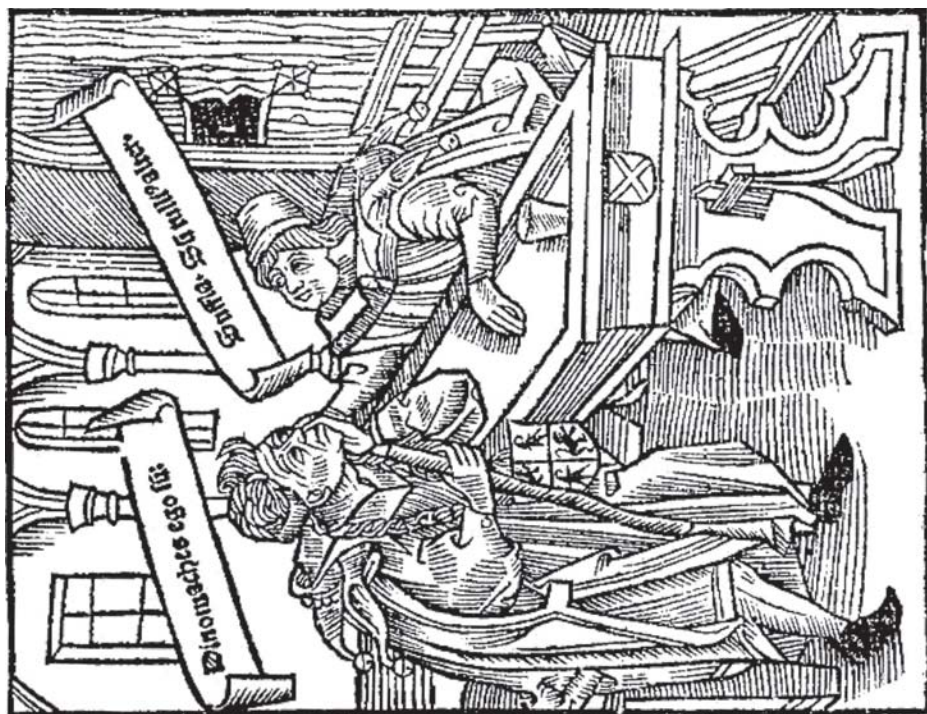
De dwaas die louter uit verzamelwoede citers verzamelt, staat model voor Brants ijdele boekennar, die boeken vergaart maar ze niet kan lezen. Ook Juvenalis (*Satirae* 14, 284-291) kritiseert de menselijke hebzucht. Bade, die zijn werk heeft uitgegeven en van commentaar heeft voorzien (Juvenalis 1498: fol. 188^r), gaat er als volgt op in:

*Docet varias esse mortalium stultitias: sed summam esse auarorum:
quod Horatius sic quoque dicit. Danda est elebori multo pars maxima
auaris: Nescio an antyciram ratio illis destinet omnem.*

‘[Juvenalis] leert dat mensen velerlei dwaasheden hebben, maar het toppunt is die van hebzuchtigen. Zo spreekt ook Horatius erover:

Figuur 5: Ic ben dedelste 'Ik ben de hoogste in adel' en Ic ben d. wiiste 'Ik ben de geleerdste' (Bade 1500; fol. k4^v)

Figuur 6: Dinomaches ego sum 'Ik ben de zoon van Dinomache!' en Suffla. Sum tullius alter 'Doe maar dik! Ik ben een tweede Cicero!' (Bade 1505; fol. 70^v)

“Veruit de grootste portie helleborum moet naar de hebzuchtigen. Is het eigenlijk niet het beste heel de oogst van Anticyra voor hen te bestemmen?”

Al eerder heeft Bade in het spoor van Horatius de toediening van helleborum aangeprezen als medicijn tegen verdwazing die voortkomt uit hebzucht. Hij doet dat voor het eerst in zijn bloemlezing *Siluae morales* (Bade 1492: fol. 11^v) ter toelichting op het gedicht *Sperne lucrum* ‘Versmaad gewin’, waarvan de moraal gegeven wordt in het *Narrenschip* aan het slot van hoofdstuk 72. Ook in zijn editie van Horatius (1499: fol. 65^r) geeft Bade een ruime toelichting op het gebruik van helleborum in de oudheid.

Bade (1505: fol. 1^r) laat *Nauis Stultifera*, gepersonifieerd, de dwaas aanmanen om naar Anticyra te varen (Zarncke 1854: lvii). En verderop (fol. 5^r) neemt hij de twee eerste verzen van de geciteerde Horatius-passage op met als commentaar dat vooral de witte variëteit, die met de grootste voorzichtigheid geplukt werd op Anticyra, een uiterst geschikt kruid is om hen die aan razernij, waanzin of verstandsverbijstering lijden, te purgeren van kwade sappen. Erasmus ([1512b] 1998: 274-278) is eveneens geïnteresseerd in helleborum en Anticyra: hij licht de herkomst en het gebruik in de *Adagia* 751 *Bibelleborum* en 752 *Naviget Anticyras* met veel citaten toe.

Het idee dwazen weg te sturen om ergens heil en genezing te zoeken is oud, maar krijgt een nieuwe impuls, beter gezegd, er wordt een draai aan gegeven door Brants ‘ontdekking’ van het allesbehalve heilzame Narragonia, namelijk de hel. Wat voor een gruweloord dat voor middeleeuwers was, blijkt wel uit de voorstelling die zelfs een humanist als Erasmus (1534: 22-23; [1534] 1977: 354) ervan schetst:

Er resteert een kwaad dat angstaanjagender is dan al dit kwaad bij elkaar, namelijk de Hel [...], die alles opslurpt en nooit iets van zijn prooi teruggeeft. Dit is het ravijn van de wanhoop [...]. Iedereen moet bedenken hoe het leven is op een plek waar het grootste kwaad de onsterfelijkheid is, waar een groot deel van de kweeling bestaat uit de omgang met duivels en goddeloze mensen, waar het vuur nooit kan worden gedooft en zo heet is, dat ons eigen vuur in vergelijking niet meer is dan een klomp ijs. Voeg hierbij dat de vuurzee daar het kleinste deel van alle pijn is. De pijnen daar zijn zo groot dat ze met het menselijke verstand niet zijn te vatten [...] de Hel met zijn megarampen heeft de grootste wanhoop. Het afgrijzen voor de Onderwereld overtreft dus elk afgrijzen [...]. (Van der Laan 2011: 22); noten weggelaten.)

De kwellung – volgens velen de zwaarste – God niet te mogen aanschouwen (*carentia visionis Dei*) laat Erasmus daarbij nog onvermeld. Zo bezien is de benaming *Narragonia* duidelijk een eufemisme voor de plaats des verderfs, het oord van de eeuwige verdoemenis.

Het land waar dwazen in het *Narrenschiff* heen varen, noemt Brant twee keer met de vorm *Narragoniam*, in de ondertitel (zie figuur 3) en in de wimpel (zie figuur 4), en driemaal in de tekst: op de genoemde rectozijde als *Narragonien*, in hoofdstuk [91] *von schwetzen jm chor* (fol. q1^r, vers 4) als *Narragonyen* en in hoofdstuk [108] *Das schluraffen schiff* (fol. t4^v, vers 4) als *Narragun*. Daar noemt hij het land waar de dwazen heen dobberen, tweemaal *Schluraffen landt* (fol. t4^{r-v}). Lemmer (1994: 157) relateert *Schluraffen* aan ‘schluderaffen’, in de betekenis van ‘faule, träge Affen = Narren’. *Schluraffenland* is net als Luilekkerland het gedroomde land van melk en honing, en zalig nietsdoen. Het is een ironisering van het land waarop in *Deuteronomium* 6:2-3 bedoeld wordt:

U moet voor de HEER, uw God, ontzag tonen door u te houden aan zijn wetten en geboden, zoals ik die nu aan u geef; dat geldt voor u, zolang u leeft, en voor uw kinderen en uw kleinkinderen. Dan zult u met een lang leven gezegend worden. Luister dus, Israël, en neem ze nauwlettend in acht. Dan zal het u goed gaan in het land dat overvloedig van melk en honing, en zult u sterk in aantal toenemen, zoals de HEER, de God van uw voorouders, u heeft toegezegd. (*Nieuwe Bijbelvertaling*.)

Hoe maakt Locher gebruik van het Narragonië-idee? Tabel 7 geeft een overzicht van de vormen, enkele keren in het desbetreffende verband waar dat verhelderend kan zijn.

Er zijn negentien plaatsen waar sprake is van Narragonië. In de eigenlijke tekst drie keer: in hoofdstuk [91] *De cavillatione sacerdotum in choro* ‘Over het geklets van de priesters in het kerkkoor’ (fol. 101^v, versregel 1), in hoofdstuk [94] *De vana spe futurae successionis* ‘Over de ijdele hoop op een erfenis’ (fol. 105^r, versregel 11) en in hoofdstuk [108] *Latina nauis seu barca socialis* ‘Het Latijnse schip of de gezellenbark’ (fol. 135^v, voorlaatste versregel). Het Narragonië-idee trekt er sterk de aandacht in de wimpel van het schip dat afgebeeld is in de houtsnede. In andere edities verschijnt die houtsnede vaak, al dan niet nagesneden, op de titelpagina. Gelet op dit alles kan vastgesteld worden dat Locher het Narragonië-idee vooral in het voor- en nawerk inbedt, maar het in de eigenlijke tekst niet dan sporadisch inzet.

PLAATS	VORM
fol. 1 ^r	<i>Narragonice projectionis</i> ‘van de afvaart naar Narragonië’
fol. 1 ^v	<i>Narragonia</i>
fol. 5 ^v	<i>in Narragoniam</i> ‘naar Narragonië’
fol. 5 ^v	<i>Ad Narragoniam</i> ‘naar Narragonië’
fol. 6 ^r	<i>projectionis Narragonicae</i> ‘van de afvaart naar Narragonië’
fol. 6 ^r	<i>Narragonum...carina</i> ‘het schip van de Narragoniërs’
fol. 6 ^v	<i>Narragonicam projectionem</i> ‘de afvaart naar Narragonië’
fol. 6 ^v	<i>Tendite narrgoniam</i> (sic) ‘Op naar Narragonië!’
fol. 7 ^r	<i>Narragoniam</i>
fol. 8 ^v	<i>Narragonia</i>
fol. 8 ^v	<i>Libelli Narragonici</i> ‘van het Narragonese boekje’
fol. 9 ^v	<i>Narragonum...titulo</i> ‘onder de vlag van de Narragoniërs’
fol. 10 ^v	<i>narragoniam</i>
fol. 10 ^v	<i>Narragoniam</i>
fol. 101 ^v	<i>narragonia</i>
fol. 105 ^r	<i>Narragonum...patriam</i> ‘het vaderland van de Narragoniërs’
fol. 135 ^r	houtsnede: <i>Ad Narragoniam</i> ‘naar Narragonië’
fol. 135 ^v	<i>Narragonum...patriam</i> ‘het vaderland van de Narragoniërs’
fol. 139 ^v	<i>Narragonum...patriam</i> ‘het vaderland van de Narragoniërs’

Tabel 7: *Het Narragonië-idee in Lochers Stultifera Nautis (1497a en b)*

In het *Narrenschip* komt *Narragonia* of een variant van het woord niet voor. In hoofdstuk 61 wordt Zottegem als narrenoord geplugd, wat niet zo verrassend is, want het gaat over Zotheid, die in glorie verheven is. In dit hoofdstuk wordt de plaats driemaal genoemd: eerst waar het gaat om een fertiele smid, dan om de vruchtbare bevolking van het gehele oord en tot slot om ene Hanneke. Deze voornaam van een man kan geen toeval zijn. Verder wordt *Zotteghem* in de hoofdstukken 114 (p. 131) en 115 (p. 134) ingezet als vertaling van *schluraffen landt* of *Narragonia*. Alles bij elkaar vervult *Zotteghem* geen zware rol in de tekst, en nauwelijks zwaarder dan in Lochers hoofdtekst.

Zottegem is een plaats in de provincie Oost-Vlaanderen, 25 km ten zuiden van Gent. Al in Dirc Potters *Der minnen loep* ([ca. 1412] 1845: vs. 751) komt de naam voor als zotheidstoponiem. Uiteraard heeft de plaatsnaam etymologisch, ‘woning van de lieden van Suto’ (Gysseling 1960: s.v. *Zottegem*), niets met zotten te maken. Het *WNT* geeft onder verwijzing naar het *Narrenschip* als omschrijving van *Zottegem*: ‘Schertsenderwijs genoemd als plaats waar dwaasheid heerscht en waar de zotten vandaan komen’. Dat het feitelijk

bestaande Zottegem niet te bevaren is, zou het idee des te zotter maken, maar er zal niet aan gedacht zijn getuige de toespeling op een tocht over water: *vele versteyndde ende verblindde zotten die alle te zotteghem waert royen ende varen* ‘veel verstokte en verblinde zotten die allemaal naar Zottegem roeien en varen’ in hoofdstuk 115. Vervoer per scheepskar (*carrus navalis*) – Zarncke (1854: lxiii, noot 1) – valt er evenmin mee te rijmen.⁵

7. PROSIMETRIE

Brants tekst is metrisch geschreven; alleen het voorwoord *Ein vorred in das narren schyff* en het slot *End des narrenschiffs*, elk ongeveer een halve pagina lang, zijn in proza gesteld. Voor Lochers boek geldt iets soortgelijks. Naast het voorwoord *Stultifera Nauis* en het slot *Finis stultifere Nauis* staan er aan het begin twee prozastukken: de brief *Epistola Iacobi Locher Philomusi* en verderop een samengesteld citaat uit *Vulgaatpsalm* 106. Het *Narrenschip* heeft daarentegen systematisch een prosimetrische structuur, zoals in de proloog aangekondigd wordt met: *overghestelt ende ghetranslateert vut den latiine beide in prose ende riime* ‘vertaald uit het Latijn, zowel in proza als op rijm’. Het introducerende deel van het boek begint met twee aparte strofen op de titelpagina, gevolgd door de twee pagina’s tellende proloog in proza. Een bede tot God in een nagenoeg bladvullende strofe van dertig regels sluit het voorwerk af. Na de prosimetrische hoofdstukken eindigt het boek met een strofe van dertien regels en een kort colofon in proza.

⁵ *Zottegem* wordt ook later nog wel, wellicht mede in vervolg op het *Narrenschip*, als spottoponiem gebruikt, onder meer rond 1540 in een prognosticatiewerkje (Van Kampen e.a. 1980: 125). Johan de Brune (1657: deel 1, 84, 293, 335) vermeldt de naam in schertsend verband in: *En zulcken man is van Ezelghem, en zijn vaer was van Zotteghem* (p. 293). Verder speelt de naam een rol in een klucht van 1561 voor het dwaze personage Heyn van Sotteghem (Hermans 1867: 286-295; Kruyskamp 1962). *Mallegem* (nu *Maldegem*) hoort eveneens tot dit soort spotnamen (Van Dale 1866; Van Bastelaer & De Loo 1907: 97, 100; Lebeer 1969: 85-87; Van Kampen e.a. 1980: 107). Een middeleeuwse prefiguratie van Schlaraffenland is *Cucania*, bezongen door zijn abt in de *Carmina burana* (ca. 1230). In de Lage Landen is het bekend als *Cocagne*, dat volgens een Middelenegels gedicht als *cokaygne* gelegen is *bi west spayngne* ‘ten westen van Spanje’ (Pleij 1997; Verhuyck 1998). Klassiek zijn de *Insulae fortunatae* ‘Eilanden van de Gelukzaligen’, waar geen tweedracht, pijn, ouderdom of ziekte bestaat en het immer lente is. Bade (1492: fol. 74v-75r) bespreekt ze uitvoerig. Zotheid is er volgens Erasmus ([1512a] 1979: 78) geboren. Rabelais creëert midden zestiende eeuw het veelbelovende land ‘le pays de Lanternois’.

De prosimetrie van de hoofdstukken heeft globaal de volgende structuur. Bijna alle hoofdstukken openen met een motto van twee versregels boven een houtsnede; tweemaal zijn het vier versregels en driemaal is er geen motto. De hoofdtekst is in proza, maar met enkele uitzonderingen die betekenisvol zijn: het zijn op één geval na berijmde teksten van personages die ‘sprekend’ optreden. Zo bevat de hoofdtekst van hoofdstuk 1 naast proza een strofe van vierentwintig regels waarin de waanwijze boekennar het woord voert. En er zitten vier strofen in de hoofdtekst van hoofdstuk 3: de *leeraer* is er in debat, eerst met de *ghierighe vrecke* en dan met de *ghusse* ‘de verkwister’. Hoofdstuk 5 bevat geen proza maar twee strofen. De eerste strofe is op te vatten als de moraal die naar voren gehaald is; in de tweede strofe voert de *oude zot* het woord. De hoofdtekst van de hoofdstukken 111 en 112 bevatten naast proza een vrij lange strofe van 34, resp. 32 regels. Hier proberen de *weilde* ‘vrouw Genot’ en de *doghet* ‘vrouw Deugd’ in de *bivium*-traditie jonge mensen naar hun kant te lokken op de tweesprong in hun levenspad.

Veel van de hoofdstukken sluiten af met een moraal, in een grote vormvariatie: een of twee typografisch niet onderscheiden rijmloze zinnen, een strofe van 2, 4, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 18, 20, 26, 30, 32 of 34 versregels. Sinnema (1956: 240, noot 17) denkt dat ‘the use of a prose satire with a verse envoy’ in het *Narrenschip* ingegeven is door Drouyns (Bade & Drouyn 1499) Franse vertaling van Bades *Stultiferae naues*. Maar het idee kan rechtstreeks teruggaan op Locher (1497a), waarover meer in de volgende sectie.

Alle strofen van het *Narrenschip* hebben gepaard rijm. Alleen de elfregelige moraalstrofe in hoofdstuk 21 heeft een niet rijmende eerste versregel. Verder is het slotgedicht met dertien versregels ter feestelijke afsluiting omarmend berijmd met de klanken (X)eere en Xaect is, waarbij X staat voor een consonant of syllabe. De oneven laatste regel, met binnenrijm, *Danck, lof ende eere, gheue gode den heere* rijmt evenwel gepaard op de voorlaatste versregel; er wordt mee teruggegrepen op de al geciteerde beginregel *Danck, lof ende glorie, zij gode den heere* en tevens op de slotregels van de aanroeping: *tot uwen loue Singhende, danck glorie ende eere Sij gode almachtigh der wijzen heere* ‘terwijl zij uw lof zingen: dank, glorie en eer zij God almachtig, de Heer van de wijzen’ (fol. a3^r). Alle strofen van het *Narrenschip* zijn gebouwd op basis van vier heffingen, waarbij soms een versregel opvalt, zoals *Men driinckter, men sciincter, men speelster op snaren* ‘Men drinkt er, men schenkt er, men speelt er op snaren’, die vast niet toevallig uit vier amfibrachten bestaat.

Als er in de hoofdtekst van de hoofdstukken een strofe staat, dan komt die zoals al opgemerkt uit de mond van een personage, afgezien van het genoemde geval in hoofdstuk 5, dat de eigenlijke moraal kan zijn die naar voren geschoven is, waardoor de ironie in de moraal van de oude zot aan het slot extra reliëf krijgt. In Bades *Stultiferae naues* (1505) zijn de uitvoerige oproepen van de personages Eva en de Vijf Zintuigen ook strofisch van bouw. De andere delen – de dichter geeft daarin zijn beschouwingen – zijn in proza verwoord. Die verdeling hangt ongetwijfeld nauw samen met Bades visie op wat de geëigende vorm is om personages in literair werk aan het woord te laten.

In dat licht bezien is het een trouvaille dat het *Narrenschip* zich meteen ter opening van het boek gepersonifieerd voorstelt met een zesregelige strofe, waarop de stuurman eveneens in versvorm inhaakt. Hierbij past dat ook de moraal, die in veel hoofdstukken expliciet aangeduid wordt als afkomstig van het *leeraer*-personage, verwoord is in versvorm.

Het *Narrenschip* onderscheidt zich ook in prosimetrisch opzicht van Brants *Narrenschyff* en Lochers *Stultifera nauis*, die beide geheel geversificeerd zijn. Volstrekt nieuw was een prosimetrische opzet niet. Bade had die ook al toegepast in zijn *Stultiferae naues* ([1498] 1501), ongetwijfeld naar Boethius' *De consolatione Philosophiae*, een werk dat hij enkele jaren eerder had bezorgd (Boethius [vóór 524 na Chr.] 1498). Bades visie op deze presentatie is als volgt door Wels (2009: 257) verwoord: 'Der entrückte Dichter sei nicht an Metrum und Vers gebunden, sondern könne sich auch in Prosa ausdrücken'. Poëzie met proza afwisselen is in Bades ogen een aantrekkelijk literair procedé, want hij past dat ook nog eens toe in zijn *Nauis stultifera* (1505), al zijn de prozadelen in dat werk geen creatief-literaire maar versificatorische en filologische reflecties. Wat Bade bekoort in prosimetrische afwisseling, schetst White (2013: 251) als volgt.

[Badius's] sensitivity to the didactic potential of the *prosimetrum* form is particularly evident in his commentary on Boethius's *De consolatione philosophiae* (1498), where he paid particular attention [...] to the notion of poetry as a therapeutic and pleasurable counterpoint to the serious philosophy of the prose sections. Boethius's influence on Badius's composition of the *Ship of Fools* continuations is apparent in Badius's systematic use, in the *Navis stultifera*, of all of the metres from the *Consolation of Philosophy*, along with all of Horace's lyric metres. [Noten weggelaten.]

De prosimetrische overeenkomst van het *Narrenschip* met de *Stultiferae naues* ([1498] 1501) en de *Nauis stultifera* (1505) bevestigt Bades auteurschap van het eerstgenoemde werk, maar hier is het minstens zo belangrijk dat Bade zich door de prosimetrische structuur van het *Narrenschip* onderscheidt van Brant en Locher: hun hoofdstukken zijn immers geheel geversificeerd.

8. MORAAAL

Aan het slot van het *Narrenschiff* schrijft Brant (1494a: fol. v4^v) dat hij zijn narrenthema's verzameld heeft:

*zuo nutz, heilsamer ler, ermanung vnd eruolung, der wißheit, vernunft
vnd guoter sytten, Och zuo verachtung, vnd stroff der narrheyt, blintheit,
Irrsal vnd dorheit, aller staedt vnd geschlecht, der menschen*

‘zowel tot nut, heilzame leer, vermaning en navolging, van wijsheid, verstand, en goede zeden, als tot verachting en bestraffing van dwaasheid, verblinding, dwaling en zothed van alle steden en mensengeslachten’ [Vertaald door Vandervoort (2007: 358).]

Brant formuleert hier de taak die hij met zijn boek wilde vervullen, ongetwijfeld vanuit de instelling die hij (fol. g5^r) als volgt verwoord heeft: *Eyn wyser is nütz der gemeyn* ‘Een wijze dient de gemeenschap’. Die taakstelling heeft ook de auteurs van de *Stultifera Nauis* en het *Narrenschip* voor ogen gestaan met hun geschrift. De auteur van het *Narrenschip* stelt zich daarbij sterk in dienst van de christelijke moraal, wat hij accentueert door de hoofdstukken doorgaans af te sluiten met een berijmde wijze les van de *leeraer*. Toch is het niet altijd de *leeraer* die het slotwoord uitspreekt. Zo eindigt hoofdstuk 5 met een onwijsheid die de zot in kwestie debiteert. In hoofdstuk 3 is het laatste woord aan de verkwistende nar, die daarmee tevens de ‘dialogue’ met de *leeraer* afsluit. In hoofdstuk 111 geeft vrouwe Genot aan het slot haar verleidelijke levensleer ten beste om op voorhand de wijze raad van vrouwe Deugd te weerspreken, waar hoofdstuk 112 mee eindigt. Zelfs de hoofdstukken die slechts één foliumzijde beslaan, hebben een moraliserend slot in de vorm van een zin of enkele onberijmde regels (zoals in de hoofdstukken 63, 90, 92), een strofe van twee regels (zoals in de hoofdstukken 64, 84, 85), van vier (hoofdstuk 75), of zes (hoofdstuk 94).

Locher (1497a en b) kan de auteur van het *Narrenschip* op het idee gebracht hebben om de hoofdstukken een moraal mee te geven. Zo sluit hoofdstuk [1] (editie-b) als volgt af:

*O vos doctores: qui grandia nomina fertis:
Respicite antiquos patres: iurisque peritos.
Non in candidulis pensebant dogmata libris:
Arte sed ingenua sitibundum pectus alebant.
Auriculis asini tegitur sed magna caterua.*

‘O ihr Gelehrten mit euren großartigen Titeln,
Blickt vol Achtung auf die alten Väter und Rechtsgelehrten!
Nicht in schmucken Büchern wägen sie ihre Lehrsätze ab,
sondern stillten mit edler Wissenschaft ihren Wissensdurst.
Mit Eselsohren wird jedoch die große Schar [der Narren] bedeckt.’
(Hartl 2001: deel 2, 53, met haar toevoeging.)

In het *Narrenschip* eindigt hoofdstuk 1 met een strofe uit de mond van de *leeraer* (fol. a5^r):

*Die oude leeraers die hoghe ghepresen
Vut wien is alle wijsheit gheresen
Oeffenden haer boecken maer hem al voren
Nou draghen vele doctors des esels oren.*

‘De oude leraren, hoog geprezen, uit wie alle wijsheid voortgekomen is, leefden naar hun boeken en vooral naar Gods geboden. Tegenwoordig dragen veel doctors ezelsoren.’

In Lochers tekst worden de geleerden rechtstreeks aangesproken, zoals in een *envoi* (Engler 1990: 68-73), terwijl de aanspreking in de *Narrenschip*-versie indirect is, en wel in de slotregel, volgens het principe ‘wie de schoen past, trekke hem aan’. Dit geval staat zeker niet model voor verwantschap tussen de *Stultifera Nauis* en het *Narrenschip*. Dat blijkt wel uit tabel 8, waar ze vergeleken worden qua *envoi* en moraal. Als uitgangspunt dienen hierbij de *envois* die Fraustadt (1894: 17) in de *Stultifera Nauis* onderscheidt in samenhang met de editie van Locher & Barclay ([1509] 1874); door ons aangevuld met de *envois* in de hoofdstukken [108], [113], [114c], [114d], waarbij de *envoi* van [114c] ironisch van toon is.

Afgezien van het verschil in ordening van de hoofdstukken laat tabel 8 twee verschillen zien tussen de *Stultifera Nauis* en het *Narrenschip*: op één geval na hebben de *envoi* en de moraal een ongelijk aantal versregels, de *envoi* staat twee keer niet geheel aan het slot. Wat niet uit de tabel blijkt en nauwelijks zal verrassen, is dat er tussen de *envoi*/moraalparen, uitgezonderd hoofdstuk [1], inhoudelijk weinig overeenkomst is. Verder blijft buiten zicht dat het

LOCHER (1497b)		BADE (1500)	
<i>hst.</i>	<i>envoi</i>	<i>hst.</i>	<i>moraal</i>
[1]	5 slotverzen	1	4 slotverzen
[21]	4 slotverzen	21	11 slotverzen
[23]	1,5 slotvers	23	4 slotverzen
[33]	4 slotverzen	33	10 slotverzen
[38]	2 slotverzen	37	4 slotverzen [envoi]
[53]	1 slotvers	50	4 slotverzen [envoi]
[55]	6 slotverzen	52	4 slotverzen
[58]	7 slotverzen	55	2 slotverzen
[62]	2 slotverzen	59	4 slotverzen
[84]	6 slotverzen	79	6 slotverzen
[96]	2 slotverzen	91	6 slotzin
[110]	2 verzen, 31-32	106	zin gevolgd door citaat
[112]	2 verzen, 57-58	107	8 slotverzen
[113]	4 slotverzen	108	2 slotverzen
[114c]	5 slotverzen	111	4 slotverzen [envoi]
[114d]	4 slotverzen	112	2 slotverzen [envoi]
[108=]	4 slotverzen	114	6 slotverzen

Tabel 8: *De envoi in de Stultifera Nautis en de moraal in het Narrenschip*

aantal hoofdstukken van het *Narrenschip* dat een moraal bevat, een veelvoud is van de zeventien in tabel 8. Ook in de accentuering van de moraal tekent zich, kortom, een verschil af tussen het boek van Locher en het *Narrenschip*.

Hoofdstuk [114] *Concertatio Virtutis cum Voluptate* ‘Twistgesprek van vrouwe Deugd met vrouwe Wellust’ opent met een schets [114a] van wat de lezer mag verwachten in sectie [114c], waarin Voluptas haar levenspad aanprijst en het alternatief verwerpt, en in sectie [114d], waarin Virtus haar van repliek dient ten gunste van het levenspad van de deugd. Voorafgaand aan die twee secties worden in het bijzonder jonge lezers met een envoi aan het slot van een achttienregelig epigram gemaand te letten op wat vrouwe Deugd en vrouwe Wellust vermogen. In de tweede editie (Locher 1497b: 131^v) wordt er onder het kopje *De duplici vitae humane via* ‘Over twee wegen in een mensenleven’ een moraliserende envoi aan toegevoegd:

*Auerte pedem tuum a malo: Vias enim que a dextris
sunt nouit dominus, peruerse vero sunt quae sunt a finistris.*

‘Halt deinen Fuß vom Bösen fern! Die wege nämlich, die nach rechts führen, kennt der Herr; schlecht sind jedoch die, die nach links führen.’ (Hartl 2001: deel 2, 319.)

Zou het uitdrukkelijk aan de lezer gerichte epigram met juist deze envoi aan het slot model gestaan hebben voor de moraal die veel van de *Narrenschip*-hoofdstukken afsluiten? Negen jaar na het *Narrenschip* verschijnt de Locher-adaptatie *Shyp of foles of the worlde* van Barclay (Locher & Barclay 1509) in een Latijns-Engelse paralleleditie zonder het genoemde tweeregelige slot. Barclay sluit evenwel bijna alle hoofdstukken af met een ‘admonitory envoy’ (Engler 1990: 69) van een of meer zeven- of achteregele strofen. De eerste *envoy* leidt hij als volgt in (1509: fol. 14^v): *The Enuoy of Alexander Barclay Translatour exortynge the foles accloyed with this vice to amende theyr foly* ‘De envoi van de vertaler Alexander Barclay, die de zotten behept met deze ondeugden, aanspoort om hun dwaze leven te beteren’. Voor zijn envoigebruik is invloed van Locher en meer nog van het *Narrenschip* niet uitgesloten, maar wellicht zijn de envois in het moralistische werk van John Lydgate ([1476] 2008) cruciaal geweest (Engler 1990: 68-73).

9. SCHRIJVERS DE MAAT NEMEN

Het *Narrenschiff* wordt wel beschouwd als een vrij toevallige aaneenrijging van bestaand tekstmateriaal, soms als een uitgekiend meesterwerk, constateert Uebelhart (2002: 207), maar: ‘Jedenfalls galt Originalität zu Brants Zeiten nicht als besonderes schriftstellerisches Verdienst, weshalb sich viele seiner Zeitgenossen nicht scheuten, lediglich vorhandene Quellen zusammenzutragen, ohne dabei die künstlerische Eigenleistung zu betonen.’ Maar ook later is veelvuldig citeren nog een gebruikelijk en weinig omstreden procedé, dat zijn hoogtepunt bereikt in de *Essais* van Montaigne, die zich er positief over uitspreekt ([1580] 2006: 517), maar hele passages klakkeloos overnemen afwijst (p. 202), aldus Jansen (2008: 268-269, 17). Hij signaleert dat er tegen het eind van de zestiende eeuw kritiek rijst op wat dan als letterdiefstal gezien wordt.⁶

De vraag is dan hoe Bades boek zich qua originaliteit verhoudt tot Brants boek, dat al een compilatie genoemd wordt, en tot Lochers boek, dat als een vrije bewerking van Brants boek geldt, en niet louter als een vertaling. Daarom

⁶ Plagiaat wordt ook al gehekeld door Erasmus ([1512c] 2010: 67) in zijn *Zotheids lof*.

wordt nu kort verkend hoe rond Bades tijd zoal geschreven, vertaald, bewerkt en omgewerkt werd, met speciale aandacht voor wat geen ongebruikelijke of onaanvaardbaar geachte ingrepen waren in het geestelijk eigendom van de oorspronkelijke auteur. Tot slot wordt gezien hoe Bades schrijverschap van het *Narrenschip* in het historische kader past.

Schrijvers in soorten en maten

In de dertiende eeuw zijn de rollen van *scriptor*, *compiler*, *commentator* en *auctor* als volgt door Bonaventura ([vóór 1275] 1882: 14-15) onderscheiden:

Aliquis scribit aliena, nihil addendo vel mutando; et iste mere dicitur *scriptor*. Aliquis scribit aliena, addendo, sed non de suo; et iste *compiler* dicitur. Aliquis scribit et aliena et sua, sed aliena tamquam principalia, et sua tamquam annexa ad evidentiam; et iste dicitur *commentator*, non auctor. Aliquis scribit et sua et aliena, sed sua tanquam principalia, aliena tamquam annexa ad confirmationem; et talis debet dici *auctor*. [Noot weggelaten.]

‘Wie andermans tekst opschrijft zonder toevoeging of wijziging, wordt een *kopiist* genoemd. Wie de tekst van anderen opschrijft, maar zonder eigen toevoeging, wordt een *compiler* genoemd. Wie zowel andermans als eigen tekst opschrijft, maar zo dat die van anderen het belangrijkste en de eigen tekst toelichtend is, wordt een *commentator* genoemd, en geen auteur. Wie zowel zijn eigen als andermans tekst opschrijft, maar zo dat die van hemzelf het belangrijkste is en die van anderen ter bevestiging dient, moet een *auteur* genoemd worden.

Met Bonaventura’s karakterisering, om te bepalen of Petrus Lombardus *auctor* en tevens *magister* genoemd mag worden, kan het onderscheid tussen *auctor* en *compiler* afdoende geregeld lijken, de werkelijkheid blijkt echter weerbarstig te zijn onder meer door de grote variëteit in genres. Zo is het *Narrenschip* sterk ingericht op basis van citaten die noch in het oerboek *Dasz Narrenschyff* staan, noch in de eerste druk van de vrije bewerking *Stultifera Nauis*: ze zijn er in de tweede druk aan toegevoegd. Voor de middeleeuwen attendeert Johnson (2014) op verwante dilemma’s in de toekenning van *auctoritas*.

Wat was de status van compilerend werk in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd? De Bruin (1984: 139) reikt ons bij de *Imitatio Christi* van Thomas van Kempen ([vóór 1471] 1523, die in 1471 een paar jaar na Erasmus’ geboorte overleed, een antwoord aan dat het overwegen waard is:

de *Imitatio* is een allesbehalve oorspronkelijk boek. [...] Er zijn ongeveer duizend H. Schriftplaatsen in de *Imitatio* herkend, soms woordelijk overgenomen, maar meestal in vrije parafrase verweven met zijn eigen tekst. [...] Voorts bevat het boek talrijke herinneringen aan de godsdienstige letterkunde der Middeleeuwen, vooral uit de geschriften van de moderne devoten uit wier midden Thomas was voortgekomen en wier bekendste vertegenwoordiger hij geworden is. Bovendien behelst het een aantal Augustinusteksten en herinneringen aan de profane wijsheidsletterkunde van de klassieke Oudheid. Een kenner van de spiritualiteit noemde hem met zeker recht een geniale ontlener en zei dat bij elke zin van de *Imitatio* een verwijzing mogelijk is.

Thomas van Kempen bevindt zich in goed gezelschap volgens De Bruin (p. 139-140):

Met de *Navolging* is het gesteld als met het werk van die andere Thomas, ik bedoel de *Utopia* van Thomas Morus. Ook dat befaamde boek is, op de keper beschouwd, een aaneenrijging van ideeën uit vroegere eeuwen. Desalniettemin blijft de schepping van de Engelse bijbelse humanist [...] de aantrekkelijkheid van een bekoorlijke bloem behouden.

In dat goede, humanistische gezelschap bevindt zich ook Erasmus met zijn bekendst geworden boek. Zo ziet Zarncke (1854: CXVI) ‘feinen fäden [...], durch die des Erasmus *Encomium Moriae* mit dem Narrenschiffe zusammenhängt’. Zeydel (1944: 44) concretiseert dat met een lange lijst van overeenkomsten. Baschnagel (1979: 115-122) telt 28 zotheden die gethematiseerd zijn in Lochers *Stultifera Nauis*, Bades *Nauis stultifera* en Erasmus’ *Zotheids lof*. Wel moeten zulke vergelijkingen met enige reserve bezien worden, want veel *topoi* waren gemeengoed. Zo bevat een korte brief die Erasmus rond 1487 aan een non geschreven heeft (Mynors & Thomson 1974: 3), alleen al twee thema’s – ontleend aan Ovidius (*Epistulae ex Ponto* 2, 3) – die ook in het *Narrenschyff* ter sprake komen: het rad van Fortuna (de *Narrenschip*-hoofdstukken 36 en 53) en een schip dat dreigt te vergaan in een storm (de *Narrenschip*-hoofdstukken 98 en 103).

Toen Erasmus aan *Zotheids lof* (1509-1511) werkte, heeft hij Brants populaire boek ongetwijfeld gekend. Het is al door Trithemius vermeld en geprezen in zijn befaamde *Liber de scriptoribus ecclesiasticis* (1494: fol. 134^v); zie ook Gaier (1968: 266) en Lemmer (2004: ix-x). Erasmus zal het meer dan alleen van naam gekend hebben, bijvoorbeeld via Bade ‘die zijn vriend en uitgever

was' (Gerlo 1954: 514-515; Kaminski 1994: 3, noot 7). Verder kende Erasmus als hij Zotheid haar eigen lof laat zingen, onmiskenbaar de voorstelling van de oude zot die in hoofdstuk 5 van het *Narrenschip* prat gaat op zichzelf (zie Janssen & Marynissen 2013; 2015: 22-23).

Horen vertalingen in de late middeleeuwen zo nauw mogelijk aan te sluiten op het origineel? Grote discrepanties tussen het origineel en de vertaalde bewerking zijn niet uitzonderlijk (Van Oostrom 1996; Edwards 2009: 100-103). Ook rond 1500 komt een aanpak voor met grote verschillen tussen het originele werk en adaptaties. Zo amplificeert Pierre Rivière (Locher 1497c) zijn Franse bewerking van Brants hoofdstuk [85] *Nit fursehen den dot* 'Niet op de dood bedacht zijn' van 160 versregels – via 99 Latijnse verzen van Locher – tot 363 versregels (DuBruck 1963). Een niet minder kras voorbeeld biedt Jehan Drouyn. Hij heeft Bades *Stultiferae naues sensus animosque trahentes mortis in exitium* ([1498] 1501) – eerder dan de publicatie daarvan – vertaald in het Frans (Bade & Drouyn 1499), en wel erg vrij, getuige alleen al de titel, als *La Grant nef des folles selon les cinq cens de nature composee selon leuangle de monseigneur saint Mathieu des cinq vierges qui ne prindrent point duylle avecques elles pour mettre en leurs lampes. Avec plusieurs additions nouuellement adionstees par le translateur*. Over deze adaptatie schrijft Pinson (2010: 214):

Drouyn [...] intended his version for the larger urban audience and conceived it as a didactic vehicle for women. For this broader readership, Drouyn adds additional chapters and woodcut illustrations, which elaborate on Bade's imagery, and reshape the refined treatise, emphatically emphasizing the didactic and sermonic tone. In Drouyn's vernacular edition, directed first and foremost to women readers [...], the misogynist approach and moralized tone are markedly pronounced. [Noten weggelaten.]

Over de Engelse vertaling van Brants of Lochers werk, *The shyp of folys of the worlde* van Alexander Barclay (Locher & Barclay 1509), schrijft Allen (1913: vii): 'It is a remarkably free translation, even in an age which did not demand literal adherence to an original; so free that Barclay felt it necessary to apologize'. Volgens Hosington (2006: 147) is Barclay in zijn 'ethnocentric translation' eropuit geweest 'to redres the erroours and vyces of this oure Royalme of Englonde' en 'to clense the vanyte and madnes of folysse people of whom ouer great nombre is in the Royalme of Englonde' (fol. 8^v). Zijn werk lijkt zo 'an act of patriotic duty', stelt Hosington (p. 147), die erbij

aantekent: ‘This sentiment will be echoed again and again in prefaces to translations throughout the sixteenth century’.⁷

En zo zijn Duitse Brant-edities, waaronder een reformatorisch gekuiste versie (Brant & Cammerlander [1545] 1549) – zie Zarncke (1854: xc-xci) en Wolf (1993) – vaak zeer vrij geadapteerd, wat volgens Müller (2010) doorgaat tot na 1600. Hier zij vermeld dat het *Narrenschip* nog in 1610 duchtig door ene A.B. gereorganiseerd is, nadat Jan van Ghelen zich het *Narrenschip* al had toegeëigend in het voorwoord van zijn 1584-editie (zie Janssen & Marynissen 2015: 2, noot 1). Een soortgelijk lot treft Erasmus’ *Laus Stultitiae*, dat in het Frans bewerkt is onder de titel *Declamation des louenges de follie* (Anonymus [/Georges Hallouin?] 1520). Dat werk is een drastische versimpeling, met misvattingen die getuigen van onbegrip van Erasmus’ tekst, aldus Perona (2012). Zij stelt (p. 171):

La traduction de l’*Éloge de la Folie* de 1520 permet de mieux appréhender la réception du texte d’Érasme par ses contemporains, ainsi que sa nouveauté. Elle relève en réalité plutôt de l’adaptation. Le choix de couper l’œuvre en chapitres, comme la mise en page du livre, montrent la volonté de l’adaptateur de clarifier et de structurer l’éloge paradoxal pour un public certainement moins lettré que le lectorat habituel de l’humaniste hollandais. Plusieurs passages montrent à la fois les limites inhérentes à la langue française de cette époque, mais aussi celles du traducteur.

De reden om bij de vertaling de vrije hand te nemen kan zijn dat het beoogde publiek verschilt van het publiek waarvoor het oorspronkelijk was geschreven (Limbeck 2000: 11-14, 18-45; Müller 1995: 88, 2010: 28). Zo ziet ook Kuiper (2012: 102-103) dat bij de vroegzestiende-eeuwse Nederlandse versie van de roman *Valentin et Orson*:

[De Franse auteur] schreef voor een publiek van volwassenen, gehuwde mensen die van de hoed en de rand wisten, en aan wie ironie rond seks, liefde en huwelijk besteed was. De Nederlandse vertaler schreef voor een publiek van adolescenten, nog ongehuwd, voor wie het huwelijk iets bijzonders was, dat zij nog hoopten mee te maken en waardoor zij sterk in aanzien en status zouden groeien. [...] Vergeleken met de Franse bronteksten hebben de meeste Middelnederlandse vertalingen

⁷ Zie over Barclay’s praktijk ook Fraustadt (1894) en Metzger-Rambach (2007, 2008: 71-73, 122-123), die de vertaalkunde bovendien over een bredere linie beziet (2008: 127-133).

iets onnozels, zijn ze gekuist, missen zij de (dramatische) ironie die de brontekst zo smakelijk maakt, en bevatten moraliserende en pedagogische passages.

Ook op detailniveau dienen humanisten lezers stilzwijgend allerlei aanpassingen op. Het besef dat ‘different readerships have different requirements’ (White 2013: 254), was duidelijk aanwezig bij een op educatie gerichte humanist. Neem het dictum van Cicero (*De officiis* 1, 22): *non nobis solum nati sumus ortusque nostri partem patria vindicat, partem amici* ‘wij zijn niet alleen voor onszelf geboren: ook ons land eist een deel van ons bestaan op, en onze vrienden.’ Dit luidt in het *Narrenschip* (hoofdstuk 22): *Voort meer zijn wij gheboren [...] niet alleene om ons; maer om onsen lande. vrienden ende euenkersten bijstand te doene* ‘Bovendien zijn wij niet alleen voor onszelf geboren, maar ook voor ons land: om vrienden en medechristenen bij te staan’. Zo wordt Cicero’s uitspraak *post hoc* gekerstend. Naar het oordeel van O’Malley (1988: xx) is dat ook gedaan in de parafrase: *ne quis Christianus se sibi natum esse putet* ‘een christen moet niet denken dat hij voor zichzelf geboren is’ in Erasmus’ *Enchiridion militis christiani* ([1503/4] 1988: 93). Een niet-christelijke adaptatie van Cicero’s dictum zit in Erasmus’ *Moriae encomium*, waar hij filosofen een sneer geeft: *neque sibi neque patriae neque suis vsquam vsui esse potest* ‘[the philosopher] is utterly useless to himself, to his country, and to his friends’ (Wesseling 1994: 365). Verder wijst Desmet-Goethals (1976) erop dat niet alleen Bade (p. 76) maar ook Erasmus (p. 81) de *Disticha Catonis* van een christelijke interpretatie voorzien heeft; zie Bade (1492) en Erasmus (1514). Zij stonden daarmee in een lange traditie (Hazelton 1957).⁸

⁸ Schäfer (1970: 61-62) bespreekt Erasmus’ christianisering van klassiek materiaal en zijn latere visie erop. Zelfs een vrij geletterde doelgroep, geïnteresseerd in Livius’ geschiedenis van Rome, wordt nog in 1523 door de vertaler op inlassen getrakteerd om te attenderen op de christelijke visie ter zake. Zo wordt Livius’ relaas van Lucretia’s verkrachting twee keer onderbroken. De eerste keer met: *wan sie noch als ein heidin nit wißt den lon, der den jenen die vnuerschulden tod litten, im himmel bereit ist* (Livius 1523: fol. 19r), die in de eerste Nederlandse vertaling van Livius (1541: fol. 21v) luidt: *wantse noch als eene heydinne niet en wiste van dat loon dat den ghenen inden hemel bereyt is die onsculdich liden*. De tweede keer is de inlas uitvoeriger (Livius 1523: fol. 20r). Ook die staat in de Nederlandse vertaling (Livius 1541: fol. 22v). Verder zij erop gewezen hoe vrij Petrarca’s *De remediis* van 1366 bewerkt is in een Duitse versie van 1532 (Petrarca [1366] 1532), waarin Brant nog de hand gehad zou hebben (Michel 2009).

Varieerlust: motief en receptie

Niet alleen het verschil tussen Brants *Narrenschyff* en Lochers *Stultifera Nauis* moet beoordeeld worden tegen de achtergrond van de geschetste traditie, maar ook het verschil tussen met name de tweede druk van Lochers *Stultifera Nauis* en Bades *Narrenschip*.

Brant mikt met zijn *Narrenschyff* op een breed publiek, maar ‘it was not only the general public that liked the work: Brant’s scholarly friends received it with genuine enthusiasm’, aldus Gaier (1968: 266). Zo schrijft de befaamde tijdgenoot Trithemius (1494: fol. 134^v): Brant had zijn boek gerust een *divina satyra* ‘goddelijke satire’ mogen noemen, want ‘Ik weet niet of je in onze tijd iets kunt lezen dat heilzamer en aangenamer is’. De ontvangst van het *Narrenschyff* in brede kring wordt door Ersch & Gruber (1823: 265) als volgt geschetst:

In Teutschland war es wol ein Jahrhundert lang ein Volksbuch in der edelsten und weitesten Bedeutung dieses Namens, ein Buch über dessen Werth ein Erasmus von Rotterdam und ein Reuchlin mit dem Handwerkern von Strasburg, Basel und Augsburg übereinstimmten, und welches als so bekannt und geehrt bei allen Klassen vorausgesetzt werden konnte, daß der teutsche Prediger Gailer von Kaisersberg noch bei Brandt’s Lebzeiten, über das Gedicht seines Freundes, wie über biblische Texte, zu Strasburg öffentliche Kanzelvorträge zu halten wagte. [Noot weggelaten.]

Brants boek wordt door Müller (2004: 69) gezien als ‘weitgehend auf den Erfahrungshorizont der Stadt bezogen und ein urbanes, literarisch gebildetes Publikum ansprechend, das vor allem die Anspielungen auf antike Literatur versteht’. Locher bedient met zijn *Stultifera Nauis* de erudiete elite (Hartl 2001: deel 1, 63-66). Het *Narrenschip*, dat Lochers versie als vertrekpunt heeft, is echter voor een breed publiek bedoeld, ook al bevat het anders dan Brants werk veel citaten in het Latijn, maar steeds zijn ze vertaald, soms met toelichtende interpolaties.

Hoe zit het met Bades *Nauis stultifera* (1505)? Volgens de titel *Nauis stultifera a domino Sebastiano Brant Primum edificata [...]: Deinde ab Jacobo Lochero philomuso: latinitate donata: et demum ab Jodoco Badio Ascensio vario carminum genere non sine eorundem familiari explanatione illustrata* is het narrenschip eerst door Brant gebouwd, daarna door Locher in het Latijn vertaald en nu door Bade geïllustreerd met velerlei gedichten die toegelicht worden. In deze titel krijgt met name Brant, maar ook Locher prominent alle

eer als wegbereiders voor Bades creatie. Aan die duidelijke erkenning gaat Metzger-Rambach (2008: 43-44) ten onrechte voorbij.

Maar hoe sterk leunt Bades boek in feite op Brants en Lochers werk? ‘This *Navis stultifera*’, stelt Zeydel (1944: 28), ‘has little in common with Brant or Locher except the title and the woodcuts’ (noot weggelaten). Zo stelt ook White (2014: 30):

Although it is more or less a chapter-by-chapter reproduction of Brant’s work, including copies of original illustrations, Badius’s *Navis* is not a translation but rather a rewriting of Locher’s Latin translation of Brant.

Het verschil tussen Lochers *Stultifera Nauis* en Bades *Nauis stultifera* werd kennelijk zo groot gevonden dat Bades boek in 1506 ook in Bazel uitgebracht werd, en wel door Nicolaus Lamparter, compagnon van Johann Bergmann von Olpe, de uitgever van Brant en Locher. Waarom de beknopte versie die Locher (ms. 1507 of later; Ruland 1854-1855) zelf van zijn werk voorbereid heeft in een uitgave van Bades werk (1507b), niet tot een uitgave geleid heeft, is niet bekend. Wellicht vond Locher zijn variant al te zeer alleen maar minder van hetzelfde, in tegenstelling tot de sterk omgewerkte tekst van Bade.

Is het puur uit varieerlust dat Bade een zeer vrije adaptatie of adaptatie-achtige *Nauis stultifera* vervaardigde? White (2014: 30) ziet terecht een verschil tussen de doelgroep van Lochers *Stultifera Nauis* en die van Bades *Nauis stultifera*: ‘Badius intended his text to be a simplified version of Locher aimed at young and less advanced readers – or, rather, a version that would be more easily transferred and converted for use by different readerships.’ Lochers boek, zo kan gesteld worden, mikte op de geschoolde, Bades boek op de zich scholende elite.

Al is White (2011: 82) zich ervan bewust dat Bade ‘wished to present himself not as the author of a literary text, but as a *compiler* and *commentator* whose contribution was that of arrangement and secondary explication’, oordeelt hij over Bade als scheppend kunstenaar vanuit modern perspectief allerm minst gunstig. Dat geldt ook voor Bades *Stultiferae naues* (p. 83):

the text is a continuation or appendix, not an original work; it is a patchwork composition of fragments borrowed from other authors [...]; and furthermore, it was written in order to be translated into the vernacular. [...] Badius did not work hard at *elocutio*, knowing that the ‘thefts’ would be concealed by the work of translation [...].

Whites weinig gunstige oordeel over de originaliteit van Bades Latijnse poëmen verschilt sterk van de visie die de bibliograaf van de Universitätsbibliothek Basel (z.j.) presenteert:

Das Gedicht *Navis stultifera* stellt eines der wichtigsten Originalwerke von Jodocus Badius Ascensius dar. Wie schon im Werk *Stultiferae naves* [...], verfasst Badius eine Dichtung moralischen Inhalts, die sich deutlich an das *Narren Schyff* Sebastian Brants anlehnt. Wenn Badius im Werk *Stultiferae naves* eine Art Ergänzung zu Brants berühmtem Werk schafft, in der er die Hauptfehler der Frauen beanstandet, verfolgt er in *Navis stultifera* den ambitiöseren Vorsatz, das Gedicht Brants komplett neu zu schreiben. Deshalb ist die *Navis stultifera* des Badius keine lateinische Übersetzung des Werkes Brants wie diejenige, welche Jakob Locher 1497 unter dem Titel *Stultifera navis* in Basel herausgibt [...]. Badius verfasst ein neues Gedicht, in dem er nur die formelle Gestaltung des *Narren Schyff* übernimmt.

Evenals Zeydel heeft de Bazelse bibliograaf oog voor datgene waarin Bades *Stultiferae naves* en *Navis stultifera* verschillen van Brants en Lochers werk. Dat is vooral voor het laatste werk opmerkenswaard omdat het de houtsneden en de thematieken gemeen heeft met Brants en Lochers werk. De bibliograaf toont waardering voor beide poëmen van Bades. Daarbij valt op dat de ontleningen hem anders dan White niet storen, en niet omdat ze hem ontgaan zijn, zoals uit het vervolg van zijn beschouwing blijkt. Sterker, de toonzetting wordt er zijns inziens minder moralistisch door dan bij Brant:

Thematisch stimmt die *Navis stultifera* des Badius und mit Werk Brants (sowie mit der lateinischen Übersetzung Lochers) überein. In höherem Ausmass als die lateinischen Verse Lochers enthalten aber die Gedichte der *Navis stultifera* deutliche Anklänge an Werke antiker Autoren (bzw. Vergil, Horaz, Juvenal, Persius und Ovid) sowie an Humanisten (bzw. Baptista Mantuanus und Robert Gaguin). Ba[di]us zielt darauf ab, die moralische Verurteilung, die bei Brant eine erstrangige Rolle spielt, abzuschwächen.

Gezien het eigen karakter dat Zeydel en de bibliograaf aan Bades *Navis stultifera* toekennen, is het niet vreemd dat de opvolger van Johann Bergmann, uitgever van Brants *Narrenschyff* en Lochers *Stultifera Navis*, het werk origineel genoeg vond om het ook zelf uit te brengen, en dat dan met de oorspronkelijke houtsneden van Brants en Lochers uitgaven. De Bazelse Republiek der Letteren heeft het werk ongetwijfeld geapprecieerd, want van de 1506-editie

verschijnt al gauw een herdruk (1507b).⁹ Ook in Parijs is het boek herdrukt: in 1507, 1513 en 1515 (zie Renouard 1908: deel 1, 73, 74, 80, 82).

Bades lust om op het *Narrenscheyff* te variëren, eerst met zijn *Stultiferae naues* en later met zijn *Nauis stultifera*, is te zien in het licht van zijn tijd, dat Duhl (2013a: 29) er als volgt op laat schijnen:

dans la péroration, discours de clôture des *Stultiferae naues*, notre humaniste se contente d'adopter le statut d'un compilateur bien adapté à la mise en pratique de l'esthétique de la *varietas* et dont la tâche ne consiste en autre chose qu'assembler les propos des autres, plutôt que celui d'un auteur original, alors même qu'au sein de l'oeuvre, il se dépeint dans les couleurs d'un poète de talent qui sait faire résonner les vers de ses modèles au son de son propre diapason: '*Ne forte quis furti accuset: si aliorum fragmenta hic compererit. Nullum enim est dictum quod non dictum prius*' ['Qu'il ne se trouve personne pour m'accuser de vol, s'il découvre des fragments d'autres auteurs. Car rien n'est dit qui n'ait été dit auparavant.' *Stultiferae naues*: fol. c7^r]

Duhls visie op Bade vanuit de poëtica van zijn tijd doet hem recht. Hij is zonder meer een compilerende auteur, die er genoegen in schept te variëren op een bekend thema, mede ten dienste van een publiek breder dan dat van het werk waar hij zich door laat inspireren, dat hij graag kennis wil laten nemen van moraliserende autoriteiten, zoals al blijkt uit zijn bloemlezing *Siluae Morales* (1492) en het lange citaat uit *Spreuken* – zie figuur 2a en b – in hoofdstuk 47 van zijn *Narrenschip*. Hij toont daarbij een voorkeur voor teksten waarin het nuttige met het aangename gemengd wordt. Bade schrikt er evenwel niet voor terug om zijn voorbeeldteksten inhoudelijk aanzienlijk te wijzigen. Zowel zijn *Nauis stultifera* als zijn *Der zotten ende der narren scip* zijn, zoals in deze bijdrage betoogd is, ingrijpende omwerkingen van Brants en meer in het bijzonder van Lochers werk.

In de Lage Landen moet er voor Bades *Narrenschip* interesse en waardering geweest zijn, want vier jaar na de Parijse druk wordt er in Antwerpen een versie uitgebracht die sterk ontvlaamt en in vroegmodern Nederlands herhaald is (Bade 1504) en zo'n vijftig jaar later verschijnt er in Antwerpen een geheel ontvlaamtste versie (Marynissen & Janssen 2014). Opmerkenswaard

⁹ In 1554 verschijnt in Bazel ten slotte nog een herdruk. Die bevat overigens maar twee hout-sneden; ze beelden *Voluptas* en *Virtus* (fol. h3v-4r) uit in een geheel nieuwe opzet. Dus ook zonder de befaamde houtsneden blijft Bades werk bestaansrecht te hebben.

is daarbij niet zozeer dat voor de 1504-editie houtsneden gebruikt zijn van een Straatsburgse Brant-editie (1494b), maar wel dat voor de 1548-editie een geheel nieuwe serie houtsneden vervaardigd is, zoals bekend een kostbare zaak en alleen dan ondernomen als er interessante baten te verwachten zijn. Uiteraard is daarmee over Bades boek geen literair waardeoordeel uitgesproken, maar dat het vervolgens nog drie keer uitgegeven is (1584, 1615, 1635), geeft een indicatie van de waarde die het gehad heeft in de ogen van de uitgevers en, huns inziens, van het renaissancistische lezerspubliek.

Evaluatie

Nu enkele facetten van het kader waarin literair werk indertijd beoordeeld werd, belicht zijn, kan gepoogd worden de literaire statuur van *Der zotten ende der narren scip* te evalueren aan de hand van de vraag in welk opzicht het boek origineel is.

In de voorgaande secties mag duidelijk geworden zijn dat Bade zich in zijn *Narrenschip* bepaald niet beperkt heeft tot hier en daar een *abbreviatio* of een *amplificatio* om de lezers te plezieren of om zo helder mogelijk te zijn, zoals Metzger-Rambach (2008: 128-130) terecht signaleert bij andere bewerkers van Brants *Narrenscheyff*. Het *Narrenschip* verschilt in vele opzichten sterk van zijn voorgangers, al is het wat kras voor Bades *Narrenschip* Zeydels oordeel over diens *Nauis stultifera* over te nemen dat het met het werk van Brant en Locher niet zo heel veel meer gemeen heeft dan de thematiek en de houtsneden. Immers, Bade kleurt zijn boek in met veel citaten uit de door Brant aangedragen bijschriften in Lochers tweede druk. Maar wat dáárin bijkomstig is, zet hij in de hoofdttekst. Zo versterkt hij tevens de formele eigenzinnigheid van het boek. Het is dan de vraag of het bij Bades *Narrenschip* nog wel gaat om een ‘secondary translation’ die, in de terminologie van Copeland (1991: 94), ‘stresses the inventional power of the translator, who can discover the text anew in his own language’. Immers, Bade varieert veeleer vrij op het thema van Brants *Narrenscheyff* en Lochers *Stultifera Nauis*, in zowel zijn *Nauis stultifera* als zijn *Dit is der zotten ende der narren scip*. Beide werken zijn hoe dan ook te beschouwen als drastische omwerkingen van Brants en Lochers werk. Dat alles maakt het *Narrenschip* nog niet tot een literair hoogstandje in het geheel van de Nederlandse literatuur, al mag het bezien in zijn tijd een ‘prachtwerk’ (Pleij 2007: 655) genoemd worden, ook om de unieke behandeling van de dwaasheidsthematiek in het Nederlandse taalgebied.

Voorts blijkt uit dat alles tevens dat de letterkunde van de Lage Landen rond 1500 snel aansloot bij en eigenzinnig durfde om te gaan met wat *en vogue* was in de West-Europese Republiek der Letteren.

10. CONCLUSIE

De vergelijking van Bades *Der zotten ende der narren scip* met Brants *Narrenschyff* en Lochers *Stultifera Nauis* laat een cruciaal verschil zien. Het is niet de ordening van de hoofdstukken, want die komen sterk overeen met die van Locher (1497a en b), evenmin dat zijn parateksten nauwelijks equivalenten hebben in Bades werk. Het grote verschil is dat de citaten die in Locher (1497b) in de bijschriften naast de houtsneden staan en door Brant als bijpassende toevoegsels aangedragen zijn, in Bades werk niet als bijschriften terugkeren, maar vaak als kerncitaten in de hoofdttekst: in verscheidene hoofdstukken zijn ze bepalend voor het concept ervan.

Bade maakt een vrij onafhankelijke, eigenzinnige keus in de behandeling van de Brant/Locher-thematieken, wat onder meer blijkt uit grote lengteverschillen van de corresponderende hoofdstukken en uit een andere selectie van exempels. Wat het laatste betreft, houdt hij ongetwijfeld rekening met zijn doelgroep. Die is zeker minder elitair dan die van Locher, al neemt Bade wel degelijk gevallen uit de klassieke oudheid op, die soms noch bij Brant noch bij Locher voorkomen. Inhoudelijk verschilt Bade van Brant en Locher bijvoorbeeld in het gebruik van de schipbreukmetafoor die hij in het voorwoord onder de aandacht brengt, en in de satanische rol die hij toebedeelt aan de stuurman, in wiens duivelse handen het narrenschip een wisse ondergang tegemoet gaat. Vormelijk gezien onderscheidt Bade zich door de prosimetrische opzet van zijn boek: hij weet daardoor de teksten van de personages een opvallend reliëf te geven, inclusief die van de moraliserende *leeraer*, die vele hoofdstukken met een berijmde wijze les afsluit. Sterker dan Brant en Locher stelt de auteur van het *Narrenschip* zich in dienst van de christelijke moraal. Kortom, Bades *Der zotten ende der narren scip* is weliswaar strikt genomen een variatie op het thema van Brants *Narrenschyff* en Lochers *Stultifera Nauis*, maar creatief gezien veel meer dan louter een variatie: het is een drastische omwerking, waarop Bade als auteur zijn persoonlijke stempel gedrukt heeft.

Literatuurlijst

- Allen, P.S.** (red.) (1913). *Praise of Folly: Written by Erasmus 1509 and translated by John Wilson 1668*. Oxford: Clarendon Press.
- Anonymus** [/Georges Hallouin?] (1520). *Érasme Roterodame, De la declamation des louenges de follie, stille facessieux et profitable pour congnoistre les erreurs et abuz du monde*. Parijs: Galliot du Pré. Gallica, Bibliothèque nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8600168g>
- Augustinus, A.** (1497). *Opus questionum*. Bezorgd door Josse Bade. Lyon: Johann Trechsel. Universität Jena: http://archive.thulb.uni-jena.de/hisbest/receive/HisBest_cbu_00011810
- Augustinus, A.** (1502). *Opuscula diui Augustini longe prestantissima cum duplici indicio*. Bezorgd door Josse Bade. Parijs: Andrea Bocard voor Jehan Petit. Universiteitsbibliotheek Gent: http://books.google.nl/books?id=fDtPAAAcAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y - v=onepage&q&f=false
- Bade, J.** (1492). *Siluae morales cum interpretaetione Ascensii In .xii. libellos diuisae*. Lyon: Johann Trechsel. Gallica, Bibliothèque nationale de France: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb33603563t>
- Bade, J.** ([1498] 1501, nieuwe stijl). *Stultiferae naues sensus animosque trahentes mortis in exitum*. Parijs: Thielman Kerver voor E., J. & G. de Marnef. Gallica, Bibliothèque nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k71360b>
- Bade, J.** (1500). *Dit is der zotten ende der narren scip*. Parijs: Guide Coopman. Gallica, Bibliothèque nationale de France: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30155498f>
- Bade, J.** ([1502] 1504). *P. Terentij aphri comicorum elegantissimi Comedie a Guidone Juuenale Viro perque litterato familiariter explanate: et ab Jodoco Badio Ascensio vna cum explanationibus rursum annotate atque recognite: cumque eiusdem Ascensij prenotamentis atque annotamentis suis locis adhibitis que accuratissime impressae*. Parijs: Josse Bade. Early English Books Online.
- Bade, J.** (1504). *Dit es der sotten Ende der narren scip*. Antwerpen: Henrick Eckert.
- Bade, J.** (1505). *Nauis stultifera a domino Sebastiano Brant Primum edificata et lepidissimis teutonice lingue rithmis decorata: Deinde ab Jacobo Lochero philomuso: latinitate donata: et demum ab Jodoco Badio Ascensio vario carminum genere non sine eorundem familiari explanatione illustrata*. Parijs: Josse Bade/Enguillbert & Geoffroy de Marnef. Fondo Antiguo de la Universitat de València: http://bib.cervantesvirtual.com/fichaobra.html?ref=http%3a%2f%2ftrobes.uv.es%2fsearch%7es9*spi%3f%2f.b1358312%2f.b1358312%2f1%2c1%2c1%2c1%2f1962%7eb1358312%26ff%3d%261%2c0%2c%2c0%2c-1&portal=0
- Bade, J.** (1506). *Nauis stultifera a domino Sebastiano Brant primum edificata et lepidissimis teutonice lingue rithmis decorata: Deinde ab Jacobo Lochero philomuso latinitate donata et demum ab Jodoco Badio Ascensio vario carminum genere*

- non sine eorumdem familiari explanatione illustrata*. Bazel: Nicolaus Lamparter. Bayerische Staatsbibliothek:
<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00013013-6>
- Bade, J.** (1507a). *Nauis stultifere Collectanea*. Parijs: Josse Bade/Enguilbert & Geofroy de Marnef. Universiteitsbibliotheek Gent:
<http://search.ugent.be/meercat/x/bkt01?q=900000176959>
- Bade, J.** (1507b). *Nauis stultifera a domino sebastiano Brant primum edificata: et lepidissimis teutonice lingue rithmis decorata: Deinde ab Jacobo Lochero philomuso latinitate donata: et demum ab Jodoco Badio Ascensio vario carminum genere non sine eorumdem familiari explanatione illustrata*. Bazel: Nicolaus Lamparter. Universiteitsbibliotheek Gent:
<http://lib.ugent.be/catalog/bkt01:000285199>
- Bade, J.** (1548). *Der Sotten Schip oft dat Narren schip*. Antwerpen: Marie Ancxt. Facsimile: Loek Geeraedts (red.). 1981. *Sebastian Brant: Der sotten schip*. Antwerpen 1548. Middelburg: Merlijn.
- Bade, J.** (1554). *Nauis Stultifera D. Sebastiani Brant, uerum humanae uitae speculum. Iaocobo Lochero interprete*, Bazel: Jacobus Parcus. Nationalbibliothek Wien:
<http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ185260605>
- Bade, J.** (1584). *Nauis Stultorum: oft, Der sotten schip Verciert met hondert ende .xv. schoone figuren, volghende hare beduydenissen, ende elck Passagie Moraelijck int cort wtgheleyt: Waer inne men sien mach hoe menigherley Narren datter zijn. Seer bequaem om te leeren het quaet van tgoet t'onderscheyden, om de Sonde te schouwen ende deuchdelijck te leuen. Eerst Ghemaeckt in Hoochduytsch deur M. Sebastiaen Brandt, Doctoer inder Rechten. Enigszins aangepast voorwoord ondertekend door Jan van Ghelen*. Antwerpen: Jan van Ghelen. Brown University:
<https://archive.org/details/nauisstultorumof00bran>
- Bade, J.** (1610). *Aff-ghebeelde Narren Speel-schuyt, verciert met meer als hondert schoone Figuren nae den aerdt van veelderley Sotten die op aerden sijn: Bewesen met stichtelijcke exempelen, so uyt de H. Schrift als oock uyt de Kerckelijcke Oudt-Vaders ende andere Schrijvers meer, tot dienste van een yegelijcken. Beschreven int Latijn ende Hooch-Duytsch, door den hooch-gheleerden D. Sebastiaen Brandt*. Vertaald door A.B. Leiden: Henrick Lodewiczsz. van Haestens. The Getty Research Institute: <https://archive.org/details/affghebeeldenarr00bran>
- Bade, J.** (1635). *Aff-ghebeelde Narren Speel-schuyt verciert met meer als Hondert schoone Figuren nae den aert van veelderley Sotten die op aerden sijn: Bewesen met stichtelijcke Exempelen, soo uyt de H. Schrift als oock uyt de Kerckelijcke Oudt-Vaders ende andere Schrijvers meer, tot dienste van een yegelijcken. Beschreven int Latijn ende Hooch-Duytsch, door Hooch-gheleerden D. Sebastiaen Brandt*, Vertaald door A.B., Amsterdam: Jan Evertsz. Cloppenburg. Early European Books:
<https://archive.org/stream/ned-kbn-all-00001500-001/page/n22/mode/2up>
- Bade, J. & J. Drouyn** (1499). *La Grant nef des folles selon les cinq cens de nature composee selon leuangile de monseigneur saint Mathieu des cinq vierges qui ne*

- prendrent point duylle avecques elles pour mettre en leurs lampes. Avec plusieurs additions nouuellement adionstees par le translateur.* Parijs: E. de Marnef. Gallica, Bibliothèque nationale de France:
<http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb334992331>
- Béné, Ch.** (red.) (1979). *La nef des folles. Stultiferae naves de Josse Bade.* Vertaald en geannoteerd door O. Sauvage, samen met M. Mollier, M.C. Truong, Ph. Vieulès. Grenoble: Université des langues et lettres de Grenoble.
- Beroaldo, F.** (1492). *Orationes.* Bezorgd door Josse Bade. Lyon: Johann Trechsel. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek:
<http://diglib.hab.de/inkunabeln/17-1-rhet-3/start.htm>
- Bleyerveld, Y.** (2000). *Hoe bedriechlijk dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350-1650.* Leiden: Primavera Pers.
- Bleyerveld, Y.** (2006). 'De verbeelding van Luxuria, Amor Carnalis en Frau Minne. Personificatie van wellust en begeerte in de beeldende kunst van de Middeleeuwen en zestiende eeuw.' In *Groniek*, 39: 455-470.
- Boethius, A.M.S.** ([vóór 524 na Chr.] 1498). *De consolatione Philosophiae.* Met commentaren van Pseudo-Thomas van Aquino en Josse Bade. Lyon: Etienne Geynard. Bayerische Staatsbibliothek:
<http://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&lv=1&bandnummer=bsb00071661&pimage=00071661&suchbegriff=&l=de>
- Bonaventura, S.** ([vóór 1275] 1882). *Opera omnia*, Tomus 1. Bezorgd door PP. Collegium a S. Bonaventura. Quaracchi: Collegium S. Bonaventurae.
- Brant, S.** (1494a). *Dasz Narrenschyff ad Narragoniam.* Bazel: Johann Bergmann von Olpe. Bayerische Staatsbibliothek:
<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00036978-3>
- Brant, S.** (1494b). *Das nüv schiff von Narragonia.* Straatsburg: Johann Grüninger. Freiburg, Albert-Ludwigs-Universität:
<http://dl.ub.uni-freiburg.de/diglit/brant1494/0007?sid=891eff523d3a72e96c410>
- Brant, S.** (1495). *Das Narrenschiff.* Bazel: Johann Bergmann von Olpe. Universitätsbibliothek Basel: <http://www.e-rara.ch/doi/10.3931/e-rara-4621>
- Brant, S. & J. Cammerlander** ([1545] 1549). *Der Narrenspiegel. Das Gros Narrenschiff, durch besunderen fleiß, ernst vnnd arbeyt, jetzt von newem, mit vil schönen spruchen, exempeln vnnd zuogesetzten historien ergüntzet [...].* Straatsburg: Wendel Rihel. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek:
<http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ155848906>
- Champier, S.** (1503). *La nef des dames vertueuses.* Lyon: Jacques Arnollet. Gallica, Bibliothèque nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k79103w>
- Claassens, G. H .M.** (2015). De Hernse Bijbel (ca. 1350-ca. 1400), in: P. Gillaerts, H. Bloemen, Y. Desplenter, W. François & A. den Hollander (red.) (2015). *De Bijbel in de Lage Landen: elf eeuwen van vertalen*, Heerenveen: Royal Jongbloed, 125-150.
- Clichtove, J.** (1512). *De vera nobilitate opusculum: completam ipsius rationem explicans, et virtutes quae generis nobilitatem imprimis decent ac exornant depromens.*

- adjectis passim grauibus authorum cum gentilium tum sacrorum sententijs, scripturae sanctae testimonijs, clarorumque virorum exemplis.* Parijs: Henri Étienne. [Gedeeltelijk vertaald door Alison Holcroft (1997), Josse Clichtove. In J. Kraye (red.), *Cambridge translations of political texts*. Deel 2, *Political Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 247-257.] Universiteitsbibliotheek Gent: <http://books.google.be/books?vid=GENT900000061743>
- Copeland, R.** (1991). *Rhetoric, hermeneutics, and translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Bruin, C.C.** (1984). 'De spiritualiteit van de Moderne Devotie.' In C.C. De Bruin, E. Persoons & A.G. Weiler (red.). *Geert Grote en de Moderne Devotie*. Zutphen: De Walburg Pers, 102-145.
- De Brune de Oude, J.,** (1657-1660). *Banket-werk van goede gedachten*, Deel 1-2. Middelburg: Jaques Fierens. Paula Koning (red.) (2004): <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Renaissance/JohandeBruneBanketwerk.html>
- De Montaigne, M.** ([1580] 2006). *De essays*. Vertaald door Hans van Pinxteren. Athenaeum – Polak & Van Gennep.
- Desmet-Goethals, M.-J.** (1976). 'Die Verwendung der Kommentare von Badius, Mancinellus, Erasmus und Corderius in der 'Disticha Catonis'-Ausgabe von Livius Crucius.' In *Folie et déraison à la Renaissance*. Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, p. 73-88.
- Dietl, C.** (2005). *Die Dramen Jacob Lochers und die frühe Humanistenbühne im süddeutschen Raum*. Berlin: de Gruyter.
- D'Orléans, L.** ([1279] 2008). *La Somme le roi par Frère Laurent*. Bezorgd en ingeleid door Édith Brayer & Anne-Françoise Leurquin-Labie. Parijs: Société des Anciens Textes Français.
- DuBruck, E.** (1963). 'Der Todesgedanke bei Rivière und Brant.' In *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur*, 73: 151-163.
- Duhl, O.A.** (2013b). 'Poetic theory and sense perception in Jodocus Badius Ascensius's *Stultiferae naues* (c. 1501): from *Subitus Calor* to *Vituperatio*'. In M. Laureys & R. Simons (red.), *The art of arguing in the world of Renaissance Humanism*. Leuven: Leuven University Press, p. 51-68.
- Edwards, A.S.G.** (2009). 'Manuscripts and readers.' In P. Brown (red.), *A companion to medieval English literature and culture c.1350-c.1500*. Malden, MA: Blackwell, p. 93-106.
- Engler, B.** (1990). 'Literary forms as aesthetic program: The envoy in English and American literature.' In H. Grabes, H.-J. Diller & H. Isernhagen (red.), *REAL, Yearbook of Research in English and American Literature* 7, p. 61-98.
- Erasmus, D.** ([1501] 1988). 'The handbook of the Christian soldier. *Enchiridion militis christiani*.' Vertaald door Charles Fantazzi, in: *Collected Works of Erasmus. Spiritualia*. Toronto: University of Toronto Press, 1-128.
- Erasmus, D.** ([1512a] 1979). *Moriae encomium id est Stultitiae laus*. C.H. Miller (red.). Amsterdam etc.: North-Holland.

- Erasmus, D.** ([1512b] 1998). *Adagiorvm chillas prima*. M.L. van Poll-van de Lisdonk, & M. Cytowska (red.). Amsterdam etc.: North-Holland.
- Erasmus, D.** ([1512c] 2010). *Lof der Zotheid of De dwaasheid gekroond. Een pronk-rede*. Vertaald door Harm-Jan van Dam. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep.
- Erasmus, D.** (1514). *Opuscula aliquot Erasmo Roterodamo castigatore et interprete: quibus prime etati nihil prelegi potest: neque vtilius neque elegantius. Libellus elegantissimus qui vulgo Cato inscribitur, complectens sanctiss. vite communis precepta. Mimi Publiani. Septem sapientum celebria dicta. Institutum Christiani hominis carmine pro pueris ab Erasmo compositum. Parenesis Isocratis Rodolpho Agricola interprete, castigatore Martino Dorpio*. Leuven: Dirc Martens. [Zie idem: (1514), Keulen: Martin von Werden. Halle/Wittenberg: Universitäts- und Landesbibliothek: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd16/content/titleinfo/995215>
- Erasmus, D.** (1534). *De praeparatione ad mortem*. Bazel: Froben. Bayerische Staatsbibliothek: http://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10992054_00002.html
- Erasmus, D.** ([1534] 1977). *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, V-1. In A. Van Heck (red.), *De praeparatione ad mortem*. Amsterdam etc.: North-Holland, p. 321-392.
- Ersch, J. S. & J.G. Gruber** (1824). *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge*, Deel 12. Leipzig: J. F. Gleditsch.
- Feydy, H.** (2008). 'Von 'doctor griff' zu Odysseus: Brants Schreibstrategie im *Narrenschiff*,' In H.G. Roloff, J.M. Valentin & V. Wels (red.), *Sebastian Brant (1457-1521)*. Berlin: Weidler Buchverlag, p. 251-265.
- Fink, G.-L.** (red.) (1995). *Sébastien Brant, son époque et 'la Nef des fols' / Sébastien Brant, seine Zeit und das 'Narrenschiff': actes du colloque international, Strasbourg, 10-11 mars 1994*. Strasbourg: Université des sciences humaines de Strasbourg.
- Franconis** ([1403] 1912). *Dat scaecspel*. Bezorgd door G. H. van Schaick Avelingh. Leiden: Sijthoff.
- Fraustadt, F.** (1894). *Über das Verhältnis von Barclay's 'Ship of Fools' zur lateinischen, französischen und deutschen Quelle*. Breslau: R. Nischkowsky.
- Fréchet, G.** (1994). 'Traductions françaises; Traductions néerlandaises; Traductions anglaises.' In F. Gröbli, G. Littler, G. Fréchet e.a. (red.), *Sébastien Brant. 500e anniversaire de "La nef des folz" 1494-1994 / Narren Schiff, zum 500jährigen Jubiläum des Buches von Sebastian Brant*. Bazel: C. Merian, p. 203-205.
- Gaier, U.** (1967). *Satire. Studien zu Neidhart, Wittenwiler, Brant und zur satirischen Schreibart*. Tübingen: Niemeyer.
- Gaier, U.** (1968). 'Sebastian Brant's *Narrenschiff* and the Humanists.' In *PMLA*, 83: 266-270.
- Geeraedts, L.** (1979). 'Der zotten ende der narrensscip. Zur Niederländischen Tradition des Narrenschiffs von Sebastian Brant.' In *Niederdeutsches Wort*, 19: 29-66.

- Gerlo, A.** (1954). 'Badius Ascensius' 'Stultiferae naves'. Latijnse aanvulling bij Sebastian Brant's 'Narrenschiff'. In *Revue Belge de Philologie et d'Histoire – Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 32: 510-524.
- Gysseling, M.** (1960). *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Brussel: Belgisch Universitair Centrum voor Neerlandistiek. KANTL, Gent: <http://bouwstoffen.kantl.be/tw/>
- Hartl, N.** (2001). *Die 'Stultifera Navis'. Jakob Lochers Übertragung von Sebastian Brants Narrenschiff*. Deel 1, *Untersuchung und Kommentar*, Deel 2, *Teiledition und Übersetzung*. Münster: Waxmann.
- Hazelton, R.** (1957). 'The christianization of 'Cato': The *Disticha Catonis* in the light of the medieval commentaries.' In *Medieval Studies* 19, 157-173.
- Hermans, C.R.** (1867). *Geschiedenis der rederijders in Noordbrabant*, 2e stuk. 's-Hertogenbosch: Gebr. Muller.
- Herrick, M.T.** (1950). 'Comic theory in the Sixteenth Century.' In H. Fletcher, H. Cunningham & H. Rehder (eds.), *Illinois Studies in Language and Literature* 34, p. 1-248.
- Horatius Flaccus, Q.** (1499). *Sermones et epistolae*. Bezorgd door Josse Bade. Lyon: Nicolaus Wolf. Barcelona: Biblioteca de Catalunya: <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/incunableBC/id/87851>
- Hosington, B. M.** (2006). 'Sebastian Brant's *Das Narrenschiff* in Early Modern English: A textual voyage.' In L. Bowker (red.), *Lexicography, terminology, and translation: Text-based studies in honour of Ingrid Meyer*. Ottawa: The University of Ottawa Press, p. 145-158.
- Jansen, J.** (2008). *Imitatio. Literaire navolging (imitatio auctorum) in de Europese letterkunde van de renaissance (1500-1700)*. Hilversum: Verloren.
- Janssen, Th. & A. Marynissen** (2013). 'Brabants oude zot (1500) en Erasmus' goddelijke Zotheid (1509) in een intieme relatie?' In H. Brand, B. Groen, E. Hoekstra & C. van der Meer (red.), *De tienduizend dingen. Feestbundel voor Reinier Salverda*, Leeuwarden: Fryske Akademy, p. 249-265.
- Janssen, Th. & A. Marynissen** (2015). 'Josse Bade: auteur van *Dit is der zotten ende der narren scip* (1500).' In *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 131: 1-40.
- Johnson, I.** (2014). A perspective from the Far (Medieval) West on Byzantine theories of authorship.' In A. Pizzone (red.), *The author in Middle Byzantine literature: Modes, functions, and identities*. Boston / Berlijn: Walter de Gruyter, p. 277-294.
- Juvenalis, D. J.** (1498). *Juvenalis familiare commentum Cum Antonij Mancinelli viri eruditissimi explanatione*. Bezorgd door Josse Bade, Lyon: Etienne Gueynard & Nicolaus Wolf. Gupuzkoa, La biblioteca de Koldo Mitxelena Kulturunea: <http://82.116.160.16:8080/handle/10690/2954>

- Kaminski, N.** (1994). 'Stultitia als Sophistin. Satire ohne Norm im Lob der Torheit des Erasmus von Rotterdam'. In *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 68: 22-44.
- Knape, J.** (2006). *Poetik und Rhetorik in Deutschland 1300-1700*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kors, M.** (2007). 'De Historiebijbel van 1361. Leken- en bijbellectuur in de veertiende eeuw.' In A. den Hollander, E. Kwakkel & W. Scheepma (red.), *Middel-nederlandse bijbelvertalingen*. Hilversum: Verloren, p. 49-58.
- Kramer, B.** (2013). *Een lekenboek in woord en beeld. De Spiegel der menschliken zalicheid*. Hilversum: Verloren.
- Kruyskamp, C.** (1962). *Het Antwerpse landjuweel van 1561*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Kuiper, W.** (2012). 'Valentijn ende Oursson – Auteur, vertaler, censor en doelgroep.' In *Voortgang, jaarboek voor neerlandistiek*, 30: 87-112.
- Lebeer, L.** (1969). *Beredeneerde catalogus van de prenten naar Pieter Bruegel de Oude*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I.
- Lemmer, M.** (1994). *Die Holzschnitte zu Sebastian Brants 'Narrenschiff': 121 Bildtafeln*. Frankfurt am Main: Insel Verlag.
- Lemmer, M.** (1995). 'Zum Fortleben des *Narrenschiffes* vom 16. bis zum 18. Jahrhundert.' In G.L. Fink (red.), *Sébastien Brant, son époque et 'La nef des fols'*. *Actes du Colloque International*. Straatsburg: Université de Strasbourg, p. 115-127.
- Lemmer, M.** (2004). *Das Narrenschiff. Nach der Erstausgabe (Basel 1494) mit den Zusätzen der Ausgaben von 1495 und 1499 sowie den Holzschnitten der deutschen Originalausgaben*. Ingeleid en bezorgd door Manfred Lemmer. Tübingen: Niemeyer.
- Limbeck, S.** (2000). *Theorie und Praxis des Übersetzens im deutschen Humanismus. Albrecht von Eybs Übersetzung der 'Philogenia' des Ugolino Pisani*. Inauguraldis-sertation. Freiburg im Breisgau: s.n.
- Livius, T.** (1523). *Romische historien Titi liuij mit etlichen neuen Translationen, so kurtzuerschieden jaren im hohen thum Styfft zuo Mentz jm latein, erfunden, vnd vorhyn nit mer gesehen*. Vertaald door Nicolaus von Carbach. Mainz: Johann Schöffer. Bayerische Staatsbibliothek:
<http://reader.digital-sammlungen.de/resolve/display/bsb10140760.html>
- Livius, T.** (1541). *Titus Liuius, Dat is, de Roemsche historie oft Gesten, doer den alderwelsprekensten ende vernaempsten historiescriuere Titum Liuium bescreuen, waer wt niet alleene alle weereltlike staten tot wonnicheyt ende ridderlike manlike seyten beweget ende gedrongen, maer oock all andere staten tot grooter recreation ende ghenuechten des herten ghetrocken sullen worden, nv eerstmael in onser Nederlantscher spraken ghedruckt*. Antwerpen: Jan Grapheus voor Jan Gymnick. Universiteitsbibliotheek Gent:
<http://search.ugent.be/meercat/x/all-view?q=Roemsche+historie+oft+Gesten&start=1&filter=&sort=&rec=bkt01:000310803>

- Locher, J.** (1497a). *Stultifera Nauis*. Bazel: Johann Bergmann von Olpe. Universitätsbibliothek Basel: http://www.e-rara.ch/bau_1/content/pageview/1399822
- Locher, J.** (1497b). *Stultifera Nauis*. Bazel: Johann Bergmann von Olpe. Technische Universität Darmstadt: <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-219>
- Locher, J.** (1497c). *La nef des folz du monde*. Vertaald door Pierre Rivière, Parijs: André Bocard voor Jehan-Philippe Manstener & Geoffroy de Marnef. SLUB Dresden: <http://digital.slub-dresden.de/id378636731>
- Locher, J.** (1498a). *La nef des folz du monde*. Vertaald door Pierre Rivière & Jean Drouyn, Lyon: Guillaume Balsarin. Gallica, Bibliothèque nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1112747>
- Locher, J.** (1498b). *Stultifera Nauis*. Bazel: Johann Bergmann von Olpe. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel: http://diglib.hab.de/show_image.php?dir=inkunabeln/30-4-poet-2&image=
- Locher, J.** (1498c). *Stultifera nauis*. Parijs: Geoffroy de Marnef. Gallica, Bibliothèque nationale de France: ark:/12148/bpt6k1106500
- Locher, J.** (1498d). *S[tul]tifera navis*. Lyon: Iacobus Zachoni de Romano. Bayerische Staatsbibliothek: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00047896-5>
- Locher, J.** (1499). *La grant nef des folz du monde avec plusieurs satyres et aditions nouvellement adiousteez par le translateur*. Vertaald door Pierre Rivière & Jean Drouyn, Lyon: Guillaume Balsarin. Gallica, Bibliothèque nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b73000708/f13.image>
- Locher, J.** (1500, nieuwe stijl). *La grant nef des folz du monde*. Vertaald door de ‘Anonymus van De Marnef’. Parijs: Geoffroy de Marnef. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek: <http://data.onb.ac.at/dtl/3310125>
- Locher, J. & A. Barclay** (1509a). *Sebastian Brant. The shyp of folos of the worlde*, Bewerking. Londen: Rycharde Pynson. Early English Books Online.
- Locher, J. & A. Barclay** ([1509b] 1874). *The Ship of Fools translated by Alexander Barclay*, Deel 1-2. Bezorgd door Thomas H. Jamieson. Edinburgh: William Paterson & Londen: Henry Sotheran & Co.
- Lydgate, J.** ([1476] 2008). ‘*Stans puer ad mensam.*’ In G. Shuffelton (red.), *Codex Ashmole 61: A Compilation of Popular Middle English Verse*. Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications. Robbins Library Digital Projects: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text/shuffelton-codex-ashmole-61-stans-puer-ad-mensam>
- Marynissen, A. & Theo A.J.M. Janssen** (2014). Vroegnieuwlands voor commercie en cultuur. In F. Van de Velde, H. Smessaert, F. Van Eynde & S. Verbrugge (red.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop van der Horst*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, p. 499-512.
- Metzger-Rambach, A.-L.** (2007). ‘Prendre le sens de la lettre’ ou dire la pratique de la traduction dans les adaptations du Narrenschiff (1497-1509).’ *Camenae*, nr. 7: 1-7.

- Metzger-Rambach, A.-L.** (2008). *“Le texte emprunté”. Etude comparée du Narrenschiff de Sebastian Brant et de ses adaptations (1494-1509)*. Parijs: Honoré Champion.
- Michel, P.** (2009). ‘Transformation und Augmentation bei Petrarca und seinen Meistern.’ In M. Schierbaum (red.), *Enzyklopädistik 1550-1650: Typen und Transformationen von Wissensspeichern und Medialisierungen des Wissens*. München: LIT Verlag, p. 349-377.
- Müller, J.-D.** (1995). ‘Das nîv schiff von Narragonia. Die interpolierte Faßung von 1494/95.’ In G.-L. Fink (red.), *Sébastien Brant, son époque et ‘la Nef des fols’*. / *Sébastien Brant, seine Zeit und das ‘Narrenschiff’*: actes du colloque international, Strasbourg, 10-11 mars 1994. Straatsburg: Université des sciences humaines de Strasbourg, p. 73-91.
- Müller, J.-D.** (2004). ‘Medialität. Frühe Neuzeit und Medienwandel.’ In K. Stegbauer, H. Vögel & M. Waltenberger (red.), *Kulturwissenschaftliche Frühneuzeitforschung. Beiträge zur Identität der Germanistik*. Berlijn: Erich Schmidt, p. 49-70.
- Müller, J.-D.** (2010). *Mediävistische Kulturwissenschaft: ausgewählte Studien*. Berlijn: Walter de Gruyter.
- Mynors, R. A. B. & D.F.S. Thomson** (1974). *The Correspondence of Erasmus*. Deel 1, *Letters 1 to 141. 1484-1500*. Vertaald door Mynors & Thomson, geannoteerd door Wallace K. Ferguson. Toronto: University of Toronto Press.
- Nieuwe Bijbelvertaling** (2004), *Bijbel met deuterocanonieke boeken*. Heerenveen: Uitgeverij NBG; Den Bosch: Katholieke Bijbelstichting.
- O’Malley, J.** (1988). ‘Introduction.’ In *Collected Works of Erasmus. Spiritualia*. Toronto: University of Toronto Press, i-li.
- Perona, B.** (2012). ‘De la declamation des louenges de folie – Une illustration de la réception de l’Éloge de la Folie en France en 1520.’ *Babel, Littératures pluriels*, 25: 171-195. [In de tekst wordt verwezen naar de genummerde alinea’s in: <http://babel.revues.org/2031>.]
- Petrarca, F.** ([1366] 1532). *Franciscus Petrarca. Von der Artzney bayder Glück, des guoten vnd widerwertigen*. Vertaald door Peter Stachel & Georg Spalatinus, Augsburg: Heynrich Steyner. Bayerische Staatsbibliothek: <http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0008/bsb00084729/images/>
- Peyraut, G.** (Guillelmus Peraldus) ([1236] 2011). *De eruditione principum* ([1236], Corpus Thomisticum: <http://www.corpusthomisticum.org/xre0.html>.
- Peyraut, G.** (Guillelmus Peraldus) ([1250] 1614). *Summae virtutum ac vitiorum*, Bezorgd door Rodolphe Cluyt, Deel 1-2. Keulen: Anton Botzer. Google books: https://books.google.nl/books?id=8-pJAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0 - v=onepage&q&f=false
- Pinson, Y.** (2010). ‘Led by Eve. *The Large Ship of Female Fools and the Five Senses* (1498; 1500).’ In *Word & Image*, 26: 214-227.
- Pleij, H.** (1997). *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*. Amsterdam: Prometheus.

- Pleij, H.** (2007). *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Pompen, A.** (1925). *The English versions of The ship of fools. A contribution to the history of the early French Renaissance in England*. Londen: Spottiswyde, Ballantine & Co.
- Potter, D.** ([ca. 1412] 1845). *Der minnen loep*, Deel 1. Bezorgd door P. Leendertz, Wz., Leiden: D. du Mortier & Zoon.
Ook DBNL: http://dbnl.nl/tekst/pott002derm03_01/index.php
- Renouard, Ph.** (1908). *Bibliographie des impressions et des œuvres de Josse Badius Ascensius, imprimeur et humaniste, 1462-1535, avec une notice biographique*, Deel 1-3. Parijs: Paul & Guillemin.
- Ruland, A.** (1854-1855). 'Eine zweite lateinische Bearbeitung des Narrenschiffs, von Jacob Locher, genannt Philomusus.' In *Serapeum*, 15: 22-24, 337-348, 353-365, 369-377 en 16: 28-32, 41-48, 61-64.
- Rupp, M.** (2002). 'Narrenschiff' und 'Stultifera navis'. *Deutsche und lateinische Moralsatire von Sebastian Brant und Jakob Locher in Basel 1494-1498*. Münster: Waxmann.
- Rupp, M.** (2008). "'Dirige pectora nostra': Sebastian Brant und Aurelius Augustinus.' In H.G. Roloff, J.M. Valentin & V. Wels (red.), *Sebastian Brandt (1457-1521)*. Berlin: Weidler Buchverlag, p. 75-101.
- Saint-Victor, H. van** ([1132] 1939). H. Buttmer (red.), *Hugonis de Sancto Victore. Didascalicon. De Studio Legendi*. Washington, DC: Catholic University Press.
<http://www.thelatinlibrary.com/hugo/hugo1.html>
- Schäfer, E.** (1970). 'Erasmus und Horaz.' In *Antike und Abendland* 16, 54-67.
- Schildgen, B.** (2014). 'Romancing the Gospel: Italian vernacular Scripture in the Middle Ages.' In F. de Donno & S. Gilson (red.), *Beyond catholicism. Heresy, mysticism, and apocalypse in Italian culture*. New York: Palgrave Macmillan, p. 15-31.
- Schrijvers, P.** (2003). *Horatius: Verzamelde gedichten*. Uitgegeven, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Sinnema, J. R.** (1956). 'The German source of the Middle Dutch 'Der zotten ende der narren scip'.' In G.F. Merkel (red.), *On romanticism and the art of translation. Studies in honour of Edwin Hermann Zeydel*. Princeton, NJ: Princeton University Press, p. 233-254.
- Stieglecker, R.** (2001). *Die Renaissance eines Heiligen. Sebastian Brant und Onuphrius eremita*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Suchomski, J.** (1978). 'Der satirische Autor als Narr unter Narren. Zur Rezeption des ersten Kapitels von Sebastian Brants Narrenschiff.' In *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 52: 400-429.
- Trithemius, J.** (1494). *Liber de Scriptoris Ecclesiasticis*. Bazel: Johann Amerbach. Monumenta Germaniae Historica:
<http://www.mgh-bibliothek.de/cgi-bin/trithemius.pl?blatt=-5&rv=r>

- Uebelhart, J.** (2002). 'Die Bibel in 'Narrenschiff'. Die Rolle der biblischen Bezüge in Sebastian Brants 'Narrenschiff'. In T. Wilhelmi (red.), *Sebastian Brant. Forschungsbeiträge zu seinem Leben, zum 'Narrenschiff' und zum übrigen Werk*. Bazel: Schwabe & Co, p. 187-241.
- Universitätsbibliothek Basel** (z.j.). Badius Ascensius, Jodocus: Navis stultifera. – Basel, 1506:
<http://www.ub.unibas.ch/cmsdata/spezialkataloge/poeba/poeba-002723607.html>
- Valla, L.** ([ms. 1453-1457] 1505). *Laurentii Vallensis viri tam graecae quam latinae linguae peritissimi in Latinam Noui testamenti interpretationem ex collatione Graecorum exemplarium Adnotationes apprime viles*. Bezorgd door Erasmus, Parijs: Josse Bade. Bibliotheca Complutense:
http://alfama.sim.ucm.es/dioscorides/consulta_libro.asp?ref=B20569373&idioma=0
- Van Bastelaer, R. & G.H. De Loo** (1907). *Peter Bruegel l'Ancien. Son œuvre et son temps. Étude historique suivie des catalogues raisonnés de son œuvre dessiné et grave*. Brussel: G. Van Oest & Cie.
- Van Bork, G.J., D. Delabastita, H. Van Gorp, P.J. Verkruijsse & G.J. Vis** (2012-2014). *Algemeen letterkundig lexicon*. DBNL.
<http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=dela012alge01>
- Van Dale, J.H.** (1866). 'Groote Laudate', *De Taalgids, Tijdschrift tot uitbreiding van de kennis der Nederlandsche taal*, 8: 144-147.
- Van der Laan, A.H.** (2011). *Voorbereiding op de dood*. Groningen: [s.n.].
- Vandervoort, E.** (2007). *Het Narrenschip*, Deel 1-2. Vertaald en toegelicht door E. Vandervoort en ingeleid door T. Vink, Budel: Damon.
- Van Dijk, R.Th.M.** (red.) (2011). *Gerard Zerbolt van Zutphen. Geestelijke opklimmingen. Een gids voor de geestelijke weg uit de vroege Moderne Devotie*, Deel 1-2. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Engen, J.** (2008). *Sisters and brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the world of the later Middle Ages*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Van Kampen, H., e.a.** (red.) (1980). *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest. Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Van Kempen, T.** ([vóór 1471] 1523). *Opera Thomae a Campis cognomento Malleoli*. Parijs: Josse Bade. Österreichische Nationalbibliothek:
<http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ165719705>
- Van Oostrom, F.** (1996). 'De erfenis van *Des coninx summe*'. In *Optima: cahier voor literatuur en boekwezen*, 14: 119-126.
- Van Oostrom, F.** (2013). *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Verhuyck, P.** (1998). 'Recensie: *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*. Herman Pleij (1997).' In *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 114: 272-275.

- Vignau Wilberg-Schuurman, T.** (1983). *Hoofse minne en burgerlijke liefde in de prentkunst rond 1500*. Met medewerking van Renée Pigeaud. Leiden: Nijhoff.
- Vredeveld, H.** (1995). 'Sebastian Brant's *The Ship of Fools* in Critical Perspective: 1800-1991. By John Van Cleve, [Recensie]. In *The Journal of English and Germanic Philology*, 94: 99-101.
- Vredeveld, H.** (1997). 'Materials for a new commentary to Sebastian Brant's *Narrenschiff*.' In *Daphnis - Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur*, 26: 553-651.
- Wels, V.** (2009). *Der Begriff der Dichtung in der Frühen Neuzeit*. Berlin: De Gruyter.
- Wesseling, A.** (1994). 'Dutch proverbs and ancient sources in Erasmus's *Praise of Folly*.' In *Renaissance Quarterly*, 47: 351-378.
- White, P.** (2011). 'Foolish Pleasures: The *Stultiferae naves* of Jodocus Badius Ascensius and the poetry of Filippo Beroaldo the Elder.' In *Humanistica Lovaniensia*, 60: 64-83.
- White, P.** (2013). *Jodocus Badius Ascensius: Commentary, commerce and print in the Renaissance*. Oxford: Oxford University Press.
- WNT** = *Woordenboek der Nederlandsche taal* (1882-2000), M. de Vries, L.A. te Winkel, A. Kluyver e.a. (red.). 's-Gravenhage: Nijhoff. www.inl.nl
- Wolf, H.** (1993). 'Die Bearbeitung von Brants "Narrenschiff" durch Jakob Cammerlander im Rahmen seiner Publikationspraxis.' In I. Kühn & G. Lerchner (red.), *Festschrift für Manfred Lemmer*. Frankfurt am Main: Peter Lang, p. 271-287.
- Zarncke, F.** (1854). *Narrenschiff*. Leipzig: Georg Wigands Verlag.
- Zeydel, E. H.** (1944). *The ship of fools. Translated into rhyming couplets, with introduction and commentary*. New York: Dover Publications [²1962, Toronto: General Publishing Co].

BIJLAGE: Inrichting van Brants Narrenscheyff (1494), Lochers Stultifera Nauis (1497a en b), Bades Narrenschip (1500)

I	Narrenscheyff Ad Narragoniam	I	Stultifera Nauis	I	Dit is der zotten ende der narren scip
		Ia	Narragonia latine facta	Ia	Der narren scip
		Ib	Epistola Iacobi Locher Philomusi		
		Ic	Carmen eiusdem: ad Sebastianum Brant		
		Id	Sapphicon eiusdem philomusi		
		Ie	Epigramma in Narragoniam Iacobi Locher philomusi		
		If	Ad Narragoniam	If	Die stiernan vanden scepe
		Ig	Ad Johannem Bergnanum		
		Ih	Ad Iacobum philomusum subeundae projectionis Narragonicae		
		Ii	In narragonicam projectionem Celeusma Sebastiani Brant		
		Ij	Prologus Iacobi Locher: Philomusi: in narragoniam Incipit		
II	Ein vorred in das narren scheyff	II	Hecatostichon in prolium auctoris, et Libelli Narragonici	II	Dit es de vorsprake ende prologe van desen wercke
		IIa	Argumentum in narragoniam		
				IIb	Een anroepen tonsen heere om hulpe
1	Von vnutzen buchern	1	De inutilibus libris	1	Dit es deerste capittel der narren scepen
2	Von guten reten	2	De bonis consiliis	2	Dat tweede capittel
3	Von gyteikeit	3	De auaritia et prodigalitate	3	Dat derde capittel
4	Von nuwen funden	4	De nouis ritibus	4	Dat vierde capittel
5	Von alten narren	5	De Antiquis fatuis	5	Dat vijfste capittel
6	Von ler der kind	6	De doctrina filiorum	6	Dat .vi. capittel
7	von zwytracht machen	7	De delatoribus et litigiousis	7	Dat .vij. capittel
8	Nit volgen gutem ratt	8	Non sequi bona consilia	8	Dat .viij. capittel
9	Von bosen sytten	9	De incompositis moribus	9	Dat .ix. capittel

10	von worer fruntschafft	10	<i>De lestone amicitiae</i>	10	<i>Dat .x. capittel</i>
11	verachtung der gschrift	11	<i>De contemptu scripturae</i>	11	<i>Dat .xi. capittel</i>
12	Von vnbesinten narren	12	<i>De improvidis fauis</i>	12	<i>Dat .xij. capittel</i>
13	Von buolschafft	13	<i>De amore venereo</i>	13	<i>Dat .xiiij. capittel</i>
14	von vermessenheit gotz	14	<i>De peccantibus super dei misericordiam</i>	14	<i>Dat .xiiij. capittel</i>
15	Von narrechem anslag	15	<i>De fauis edificandi incoepitibus</i>	15	<i>Dat .xv. capittel</i>
16	von fullen vnd prassen	16	<i>De potatoribus et edacibus</i>	16	<i>Dat .xvi. capittel</i>
17	Von vnutzem richtum	17	<i>De inutilibus diuitiis</i>	17	<i>Dat .xvii. capittel</i>
18	von dienst zweyer herren	18	<i>De obsequio duorum dominorum</i>	18	<i>Dat .xviiij. capittel</i>
19	Von vil schwetzen	19	<i>De nimia garrulitate</i>	19	<i>Dat .xix. capittel</i>
20	Von schatz fynden	20	<i>Inuenire rem alienam et non reddere</i>	20	<i>Dat .xx. capittel</i>
21	von stroffen vnd selb tun	21	<i>De eo qui in alios animadvertit, et met peccat</i>	21	<i>Dat .xxi. capittel</i>
22	Die ler der wisheit	22	<i>De contione sapientiae</i>	22	<i>Dat .xxij. capittel</i>
23	von vberhebung glucks	23	<i>Lactatio et confidentia fortunae</i>	23	<i>Dat .xxij. capittel</i>
24	Von zuo vil sorg	24	<i>De nimia curiositate mortalium</i>	24	<i>Dat .xxiiij. capittel</i>
25	von zuo borg vff nemen	25	<i>Mutuum accipere</i>	25	<i>Dat .xxv. capittel</i>
26	von vnutzen wunschen	26	<i>De inutilibus votis et petitionibus</i>	26	<i>Dat .xxvi. capittel</i>
27	von vnutzem studieren	27	<i>De inutili studio</i>	27	<i>Dat .xxvii. capittel</i>
28	Von wider gott reden	28	<i>Temere loquentes contra deum</i>	28	<i>Dat .xxviiij. capittel</i>
29	Der ander lut vrteilt	29	<i>Qui alios iudicat</i>	29	<i>Dat .xxix. capittel</i>
30	Von vile der pfunden	30	<i>De pluralitate beneficiorum</i>	30	<i>Dat .xxx. capittel</i>
31	Von vffschlag suchen	31	<i>De eo qui exceptiones querit ad emendandum se</i>	31	<i>Dat .xxvi. capittel</i>
32	Von frowen huetten	32	<i>De custodia mulierum</i>	32	<i>Dat .xxvij. capittel</i>
33	Von eebruch	33	<i>De adulterio</i>	33	<i>Dat .xxviij. capittel</i>
34	Narr hur als vern	34	<i>Semper fatuus</i>	34	<i>Dat .xxviij. capittel</i>

35	<i>Von luchtlich zynen</i>	35	<i>De iracundia ex leui causa</i>	35	<i>Dat .xxv. capittel</i>
36	<i>Von Eegenrichtikeit</i>		hoofdstuk 36 ontbreekt		hoofdstuk 36 ontbreekt
37	<i>Von gluckes fall</i>	37	<i>De fortunae mutabilitate</i>	37	<i>Dat .xxxvi. capittel</i>
38	<i>von krancken die nit volgen</i>	38	<i>De egrotante inobediēte</i>	38	<i>Dat .xxxvij. capittel</i>
39	<i>von offlichem anschlag</i>	39	<i>De nimium apertis consultationibus</i>	39	<i>Dat .xxxviij. capittel</i>
40	<i>An narren sich stossen</i>	40	<i>Fatuorum damno sapientes nos fieri conuenit</i>	40	<i>Dat .xxxix. capittel</i>
41	<i>Nit achten vyff all red</i>	41	<i>Nil curare detractores hominum</i>	41	<i>Dat .xl. capittel</i>
42	<i>Von spott vogden</i>	42	<i>De subsannatoribus et calumniatoribus</i>	42	<i>Dat .xli. capittel</i>
43	<i>verachtung ewiger freyt</i>	43	<i>Contemptus aeternorum gaudiorum</i>	43	<i>Dat .xliij. capittel</i>
44	<i>Gebracht in der kirchen</i>	44	<i>Tumultus et confabulatio in ecclesia</i>	44	<i>Dat .xliij. capittel</i>
45	<i>von mutwilligem vngfell</i>	45	<i>De praeuio ac spontaneo periculo</i>	45	<i>Dat .xliij. capittel</i>
46	<i>von den gwalt der narren</i>		[hoofdstuk 46 geplaatst na hoofdstuk 64]		[hoofdstuk 46 geplaatst als <i>Dat .lvi. capittel</i>]
47	<i>von dem weg der sellikeit</i>	47	<i>De via foelicitatis et futura peccatorum pena</i>	47	<i>Dat .xlv. capittel</i>
48	<i>Eyn gesellen schiff</i>		[hoofdstuk 48 geplaatst na hoofdstuk 114c als '48=']		[hoofdstuk 48 geplaatst als <i>Dat .cxv. capittel</i>]
49	<i>Bos exempel der eltern</i>	49	<i>Praua maiorum exempla</i>	49	<i>Dat .xlvj. capittel</i>
50	<i>Von wallust</i>	50	<i>De voluptate corporali</i>	50	<i>Dat .xlvij. capittel</i>
51	<i>Heymlicheit verswigen</i>	51	<i>Archana esse recondenda</i>	51	<i>Dat .xlvij. capittel</i>
52	<i>wiben durch gutz willen</i>	52	<i>Vixorem ducere propter opes</i>	52	<i>Dat .xlix. capittel</i>
53	<i>Von nyd vnd has</i>	53	<i>De liuore et inuidia</i>	53	<i>Dat .l. capittel</i>
54	<i>von vngedult der straff</i>	54	<i>De impatientia correctionis</i>	54	<i>Dat .liij. capittel</i>
55	<i>Von narrechter artzney</i>	55	<i>De fatuis medicis et empiricis</i>	55	<i>Dat .liij. capittel</i>
56	<i>von end des gewalttes</i>	56	<i>De saecularis potentiae exitu</i>	56	<i>Dat .liij. capittel</i>
57	<i>Furwissenheyt gottes</i>	57	<i>De praedestinatione</i>	57	<i>Dat .liij. capittel</i>
58	<i>Syn selbs vergessen</i>	58	<i>De obliuione sui ipsius</i>	58	<i>Dat .lv. capittel</i>
59	<i>Von vndanckberkeyt</i>	59	<i>De vitio ingratiitudinis</i>	59	<i>Dat .lvi. capittel</i>

60	von im selbs wolgefallen	60	<i>Sui ipsius complacentia</i>	60	<i>Dat .lvij. capittel</i>
61	<i>Von dantzen</i>	61	<i>De choreis et saltationibus</i>	61	<i>Dat .lvij. capittel</i>
62	<i>von nachtes hofyeren</i>	62	<i>De nocturnis iocularibus</i>	62	<i>Dat .lix. capittel</i>
63	<i>Von betleren</i>	63	<i>De mendicis et eorum vanitatibus</i>	63	<i>Dat .lx. capittel</i>
64	<i>Von bosen wibern</i>	64	<i>De iracundis mulieribus</i>		hoofdstuk 64 ontbreekt
		46=	<i>De potentia fatuitatis</i>	46=	<i>Dat .lxi. capittel</i>
65	<i>von achtung des gstrims</i>	65	<i>De [c]ura [a]str-ologiae</i>	65	<i>Dat .lxij. capittel</i>
66	<i>von erfahrung aller land</i>	66	<i>De geographica regionum inquisitione</i>	66	<i>Dat .lxiiij. capittel</i>
67	<i>Nitt wellen eyn nar syn</i>	67	<i>De eo qui non vult esse fatuus</i>	67	<i>Dat .lxiiij. capittel</i>
68	<i>Schynpf nit verston</i>	68	<i>De non intelligentibus ludos</i>	68	<i>Dat .lxv. capittel</i>
69	<i>Bos dun vnd nit warten</i>	69	<i>Malefacere, et non expectare</i>	69	<i>Dat .lxvi. capittel</i>
70	<i>Nit fursehen by zyt</i>	70	<i>De improuidentia futuri</i>	70	<i>Dat .lxvij. capittel</i>
71	<i>Zancken vnd zu gericht gon</i>	71	<i>De litiganibus in iudicio</i>	71	<i>Dat .lxviij. capittel</i>
72	<i>Von groben narren</i>	72	<i>De obscaenis fatuis</i>	72	<i>Dat .lxix. capittel</i>
73	<i>Von geystlich werden</i>	73	<i>De status spiritualis abusu</i>	73	<i>Dat .lxx. capittel</i>
74	<i>Von vnnutzem jagen</i>		hoofdstuk 74 ontbreekt		hoofdstuk 74 ontbreekt
75	<i>Von bosen schutzen</i>		hoofdstuk 75 ontbreekt [<i>De fatuis sagittariis</i> : 1498b: fol. f1 ^v -f3 ^r]		hoofdstuk 75 ontbreekt
76	<i>Von grossem ruemen</i>	76	<i>De inani fastu et iactatione</i>	76	<i>Dat .lxxi. capittel</i>
77	<i>Von Spylern</i>	77	<i>De lusoribus</i>	77	<i>Dat .lxxij. capittel</i>
78	<i>Von gdrukten narren</i>	78	<i>De suppressis fatuis</i>	78	<i>Dat .lxxiiij. capittel</i>
79	<i>Ruter vnd schriber</i>	79	<i>De militibus et scribis</i>	79	<i>Dat .lxxiiij. capittel</i>
80	<i>Narrechte bootschafft</i>	80	<i>De stulta munitorium legatione</i>	80	<i>Dat .lxxv. capittel</i>
81	<i>von kochen vnd keller</i>	81	<i>De cellariis et cocis</i>	81	<i>Dat .lxxvi. capittel</i>
82	<i>von burschem vyfgang</i>	82	<i>De rusticorum arrogantia</i>	82	<i>Dat .lxxvij. capittel</i>
83	<i>von verachtung armut</i>	83	<i>De paupertatis contemptu</i>	83	<i>Dat .lxxviij. capittel</i>

84	von beharren in gutem	84	<i>Non perseuerare in bono</i>	84	<i>Dat .lxxix. capittel</i>
85	Nit fursenhen den dot	85	<i>De neglectu mortis</i>	85	<i>Dat .lxxx. capittel</i>
86	von verachtung gottes	86	<i>Contemptus in deum</i>	86	<i>Dat .lxxxi. capittel</i>
87	Von gottes lestern	87	<i>De blasphemias in christum</i>	87	<i>Dat .lxxxiij. capittel</i>
88	von plag vnd straf gots	88	<i>De plaga et indignatione dei</i>	88	<i>Dat .lxxxiij. capittel</i>
89	von dorechtem wechsel	89	<i>De fatua permutatione</i>	89	<i>Dat .lxxxiij. capittel</i>
90	Ere vatter vnd mutter	90	<i>Honorare parentes</i>	[hoofdstuk 90 geplaast als <i>Dat .lxxxvi. capittel</i>]	
91	von schwezen in chor	91	<i>De caullatione sacerdotum in choro</i>	91	<i>Dat .lxxxv. capittel</i>
92	Vberhebung der hochfart	92	<i>Superbiae ostentatio</i>	90=	<i>Dat .lxxxvi. capittel</i>
93	wucher vnd furkouff	93	<i>De vsurariis et foeneratoribus</i>	92	<i>Dat .lxxxviij. capittel</i>
94	von hoffnung vff erben	94	<i>De vana spe futurae successonis</i>	93	<i>Dat .lxxxviij. capittel</i>
95	von verführung am fyrtag	95	<i>Non obseruare dies festos</i>	94	<i>Dat .lxxxix. capittel</i>
96	Schencken vnd beruwen	96	<i>Largiri et paenitere</i>	95	<i>Dat .xc. capittel</i>
97	von tragheit vnd fulheit	97	<i>De accidia vitio</i>	96	<i>Dat .xci. capittel</i>
98	von vslendigen narren	98	<i>De externis et infidelibus fatuis</i>	97	<i>Dat .xcij. capittel</i>
99	von abgang des glauben	99	<i>De fidei catholicae, et imperii inclinatione</i>	98	<i>Dat .xcij. capittel</i>
100	von falben hengst strichen	100	<i>De assentatoribus et parasytis</i>	99	<i>Dat .xciiij. capittel</i>
101	Von oren blosen	101	<i>De delatoribus et obloquutoribus</i>	100	<i>Dat .xcv. capittel</i>
102	von falsch vnd beschiss	102	<i>De falsariis et fraudulentia</i>	101	<i>Dat .xcvi. capittel</i>
103	Vom endkrist	103	<i>De Antichristo</i>	102	<i>Dat .xcviij. capittel</i>
104	worheyt verschwigen	104	<i>Veritatem obicere</i>	103	<i>Van antikerst ende andere valssche propheten</i>
105	Hyndernys des guten	105	<i>Retractio a bono</i>	104	<i>Dat .xcix. capittel</i>
106	Ablossung gutter werck	106	<i>Omissio bonorum operum</i>	105	<i>Dat .c. capittel</i>
				106	<i>Dat .ci. capittel</i>

107	<i>Von Ion der wisheit</i>	107	<i>De praemio sapientiae</i>	107	<i>Dat .cij. capittel</i>
108	<i>Das schluraffen schiff</i>		[hoofdstuk 108 geplaatst na hoofdstuk 114c als '108=']	108=	[hoofdstuk 108 geplaatst als <i>Dat .cxiiij. capittel</i>]
109	<i>Verachtung vngfelles</i>	109	<i>Neglectus infortunii</i>	109	<i>Dat .ciii. capittel</i>
110	<i>Hynderrad des guten</i>	110	<i>Detractio bonorum</i>	110	<i>Dat .ciiiij. capittel</i>
110a	<i>Von disches vnzucht [Basel 1495]</i>	110a	<i>De immoderata mensae turpitudine</i>	111a	<i>Dat .cv. capittel</i>
110b	<i>Von fasnacht narren [Basel 1495]</i>	110b	<i>De laruatis fatuis</i>	111b	<i>Dat .cvi. capittel</i>
111	<i>entschuldigung des dichters</i>		[hoofdstuk 111 geplaatst na hoofdstuk 114c als '111=']		
112	<i>Der wysz man</i>	112	<i>Viri prudentis descriptio</i>	112	<i>Dat .cvij. capittel</i>
		113	<i>In commendationem philosophiae</i>	113	<i>Dat .cviiij. capittel</i>
				'36' =	<i>Dat .cix. capittel</i>
		114	<i>Concertatio Virtutis cum Voluptate Epigramma ad Lectorem</i>	114	<i>Dat .cx. capittel</i>
		114a	<i>Sebastiani Brant argumentum</i>		
		114b	<i>Epigramma ad lectorem</i>		
		114c	<i>Obiectio voluptatis criminantis virtutem</i>	114c	<i>Dat .cxī. capittel</i>
		114d	<i>Responsio virtutis</i>	114d	<i>Dat .cxij. capittel</i>
				xv =	<i>Dat .cxij. capittel</i>
		108 =	<i>Latina navis seu barca socialis</i>	108 =	<i>Dat .cxiiij. capittel</i>
		111 =	<i>Excusatio Iacobi Locher, Philomusi</i>		
		48 =	<i>Socialis navis mechanicorum</i>	48 =	<i>Het zotte scip vanden ambachtslieden. Dat .cxv. capittel</i>
		xiv	<i>De Nicolao Renner: Acuphago Argentinensi Sebastianus Brant</i>		
		xv	<i>De singularitate quorundam nouorum fatuorum additio Sebastiani Brant</i>	=cxij	
		xvi	<i>Epistola Jacobi locher</i>		
		xvii	<i>Ad efulndem Johannem Bergmanum de Olpe</i>		
		xviii	<i>Ad numeros suos vt Ioannem Bergmannum festine adeant</i>		

III	<i>End des narrenschiffs</i>	1497b: fol. cxlv	<i>De Corrupto ordine viuendi pereuntibus. Inuentio noua.</i> <i>Sebastiani Brant</i>	1497b: fol. cxlv	<i>Hier zietmen den orspronck van allen ghecken</i>
IV	<i>Register des Narrenschiffs</i>			111=	<i>Dat laetste capittel</i>
		xix	<i>Finis stultifere Nauis</i>	ii c	<i>Dat sluten vanden wercke</i>
		xx	<i>Registrum stultifere Nauis</i>	iii	[Colofon]